

**UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” DIN CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
ȘCOALA DOCTORALĂ DE FILOSOFIE**

**ÉCOLE PRATIQUE DES HAUTES ÉTUDES (PSL)
ÉCOLE DOCTORALE N° 472
SPECIALITÉ « PHILOSOPHIE, TEXTES ET SAVOIRS »**

**LA THÉORIE STOÏCIENNE DU SIGNE DIVINATOIRE ET SES
RAPPORTS AVEC LE PLATONISME**

(Teoria stoică a semnelui divinator și raporturile sale cu platonismul)

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Conducători științifici:

**Prof. dr. Alexander BAUMGARTEN
UBB Cluj-Napoca**

**Prof. dr. Philippe HOFFMANN
EPHE-PSL**

**Doctorand:
Andrei-Tudor MAN**

2023

Table des matières

Introduction5

I. La centralité de la notion de signe dans les théorisations stoïciennes et platoniciennes de la mantique18

1. L'intérêt philosophique pour les signes divinatoires.....19

1.1. Μάντικόν σημεῖον chez Proclus.....19

1.2. Les signes et leurs interprètes25

1.3. Les explorations tard-antiques31

Conclusion34

2. Les définitions stoïciennes et platoniciennes de la divination36

2.1. Les définitions stoïciennes de la divination chez Cicéron36

2.2. Les définitions de langue grecque42

Conclusion46

II. La sémiologie et la théo-cosmologie stoïciennes48

1. Une doctrine stoïcienne du signe : le témoignage de Sextus Empiricus49

1.1. Introduction49

1.2. Sextus Empiricus55

1.3. Le signe comme chose évidente70

1.4. Le signe comme proposition81

Conclusion98

2. La Théo-cosmologie des Stoïciens100

2.1. Introduction100

2.2. Le Dieu principe114

2.3. L'âme151

Conclusion160

Conclusions de la section : pour une théorie stoïcienne du signe divinatoire163

III. Les appropriations et critiques platoniciennes de la théorie stoïcienne du signe divinatoire170

1. La théorie stoïcienne du signe divinatoire dans L'E de Delphes de Plutarque171

1.1. Introduction171

1.2. L'E de Delphes174

1.3. Le discours de Théon181

Conclusion194

2. Cicéron, De divinatione. La théorie stoïcienne du signe divinatoire au service de la religio197

2.1. Introduction197

2.2. Éléments de doctrine stoïcienne201

2.3. L'argument par *exempla*206

Conclusions215

3. La Cosmologie et la double signification des signes chez Plotin219

3.1. Introduction219

3.2. Avant-propos : la religion de Plotin221

3.3. Destin et providence228

3.4. *Συμπάθεια*245

3.5. Qu'est-ce que c'est finalement un signe divinatoire ?260

Conclusion271

4. La cosmologie de la *θεία φιλία* et la fonction unitive des signes mantiques dans la Réponse à Porphyre de Jamblique274

4.1. Introduction274

4.2. La nature du stoïcisme dans la Réponse à Porphyre277

4.3. Cosmologie et sémiologie stoïciennes dans la Réponse à Porphyre281

4.4. *Θεία φιλία*285

Conclusion304

Conclusions générales307

Index321

Bibliographie326

Cuvinte cheie: stoicism, platonism, divinație, semn, semn divinator

1. Obiectul cercetării

Deși cercetările asupra teoriilor antice ale divinației au cunoscut o reală dezvoltare în ultimii ani, problema semnelor mantice în gândirea filozofică a Antichității nu a fost explorată în profunzime. Această teză de doctorat încearcă să umple tocmai acest gol al exegezei moderne asupra teoriilor filozofice ale divinației. În perioada elenistică, școala stoică a dezvoltat o adevărată sistematizare a gândirii despre mantică. Potrivit stoicilor, divinația este o artă care contribuie la reprezentarea sistematică a lumii și a cauzei sale divine. Ceea ce diferențiază teoria Porticului de cele ale școlilor concurente este tocmai teoretizarea semnelor mantice. Această reflecție particulară a fost alimentată, de altfel, de epistemologia stoică, care a pus noțiunea de semn la baza cunoașterii.

Reflecțiile platonice asupra divinației constituie al doilea moment fundamental din istoria semiologiei divinatorii. În special începând cu platonismul de mijloc, problema semnului a fost încorporată în gândirea religioasă platoniciană. Plutarh este autorul unei importante teoretizări a semnelor divinatorii, alimentată atât de interacțiunile sale critice cu gândirea stoică, cât și de experiența sa religioasă de preot al lui Apollo la Delphi. Cu toate acestea, cele mai substanțiale dezvoltări aparțin gânditorilor neoplatonicieni. În Antichitatea târzie, Plotin și Iamblichus au integrat a semnele mantice în sistemele lor, concentrându-se în același timp pe practicile mantice specifice timpului lor.

Prezenta teză își propune așadar studierea celor două momente ale semiologiei divinatorii, elucidarea relațiilor dintre ele și investigarea gradului de influență stoică asupra formării teoriilor platonice.

2. Ipotezele cercetării

Ipoteza fundamentală a cercetării noastre susține însușirea raționamentului semiotic stoic în teoriile platonice ale divinației. Aceasta implică faptul că platonicienii au selectat cu atenție elementele doctrinare stoice utile pentru propria lor înțelegere a divinației. Cu toate acestea, utilizarea formei stoice de raționament este evidentă atât în textele care prezintă o relație critică explicită cu Porticul, care țin de interacțiunea reală dintre platonicieni și stoici, cât și în cele care sugerează absența conștientizării originii stoice a raționamentului folosit. Acest

ultim caz, pe care îl vom identifica în a treia secțiune a tezei, ne conduce la necesitatea identificării unui mijloc de transmitere complementar al semioticii stoice.

Transformarea teoriei stoice într-un *modus rationandi* comun asupra fenomenelor divinotorii constituie o caracteristică a istoriei gândirii religioase antice pe care ne străduim să o exemplificăm în teza noastră. A doua secțiune a tezei încearcă astfel să explice nuanța fizicistă a textelor stoice, produsă de atacurile scepticilor. Presupunem astfel că aspectul fizicist, care implică aplicarea raționamentului stoic la analiza relațiilor cauzale din natură, a devenit o *forma mentis* comună asupra divinației și a intrat astfel în tradiția platoniciană.

A doua ipoteză a studiului nostru privește includerea preocupărilor stoice cu privire la divinație în practica religioasă a Porticului. Această ipoteză are într-adevăr două linii directoare. Pe de-o parte, susținem existența unei practici religioase stoice. Acest argument se bazează pe cercetările lui Pierre Hadot¹ asupra exercițiilor spirituale în filosofia antică și pe forma religioasă a unora dintre aceste exerciții. Pe de altă parte, observăm relația dintre semiologia divinotorie și religia stoică. Literatura teologică stoică sugerează, la rândul său, forma religioasă a hermeneuticii semnelor zeilor. Acest ultim aspect constituie punctul de plecare al investigației noastre asupra acestui subiect.

Includerea dosarului platonician în cercetările noastre are loc datorită unei convergențe între exigențele religioase ale practicii filozofice platonice cu cele ale stoicismului în ceea ce privește semnele mantice. Această asemănare între dimensiunea religioasă a practicilor stoice și platonice de interpretare a semnelor mantice constituie a treia ipoteză a acestei teze.

A patra și ultima ipoteză pe care o formulăm se referă la articularea relevanței filozofice a divinației în cele două sisteme de gândire printr-o doctrină a dublului sens al semnelor, doctrină implicită atât în textele stoice, cât și în cele platonice. Primul sens este cel specific sistemelor semiotice religioase cărora le aparțin semnele și decurge din interpretarea divinului. Al doilea sens al semnelor este profund metafizic. Faptul că semnele mantice sunt încorporate, conform celor două filosofii, într-un sistem al lumii de origine divină duce la faptul că semnele semnifică însăși ordinea lumii și principiile ei. Consecințele unei astfel de concepții ar fi duble: ea determină atât validarea științifică a teologiei, cât și contribuția divinației la finalitatea soteriologică a practicilor filozofice.

¹ P. HADOT, *Exercices spirituels et philosophie antique*, 2e éd. rev. et augmentée, Paris, Études augustiniennes, 1987 ; P. HADOT, *La citadelle intérieure : introduction aux « Pensées » de Marc Aurèle*, Paris, Fayard, 1992 ; P. HADOT et A. I. DAVIDSON, *Philosophy as a way of life : spiritual exercises from Socrates to Foucault*, Malden, Blackwell, 1995.

3. Corpusul textual

Pentru constituirea corpusului propunem o serie de criterii de selecție direct corelate cu ipotezele enunțate mai sus. Analiza noastră se concentrează în special asupra stoicilor de limbă greacă, dar încercăm să oferim totodată o perspectivă globală asupra doctrinelor stoice pe această temă. Cartea a șaptea din *Viețile* lui Diogenes Laertios constituie astfel una dintre principalele surse pentru reconstrucția semiologiei stoice și a cosmologiei Porticului. În ceea ce privește semiologia, *Schițele Pyrrhoniene* (EP) și cărțile 7 și 8 din *Împotriva învățaților* (AM) ale lui Sextus Empiricus constituie textele martor fundamentale, motiv pentru care se află în centrul reconstrucției noastre a acestei doctrine. Pe de altă parte, reconstrucția doctrinei stoice a manticii are ca sursă fundamentală dialogul *Despre divinație* al lui Cicero.

Criteriile în cauză privesc în principal corpus-ul platonician. Ele sunt instrumente de demarcație care vizează măsurarea prezenței doctrinei stoice în rândul filosofilor platonici.

Corelația strictă dintre investigațiile asupra divinației și chestiunile cosmologice, precum și reducerea teoriei stoice la aspectul fizicalist, fac ca registrul criteriilor să fie și cosmologic. Deoarece teoria stoică definește semnul ca o propoziție condițională reprezentând o relație cauzală a lumii, am studiat formulări de același fel în literatura platoniciană.

Includerea manticii în cosmologie constituie, de asemenea, un criteriu pentru corpusul nostru. Potrivit stoicilor, destinul (*εἰμαρμένη*) este structura care asigură atât ordinea lumii, cât și mecanica fenomenelor cauzale. În consecință, considerăm ca influență stoică în gândirea platoniciană orice loc sau doctrină care angajează simultan problema ordinii cauzale a lumii și divinația.

Cosmologia stoică a determinat o serie întreagă de concepte sinonime pentru a desemna ordinea lumii. Unul dintre aceste concepte, dezvoltat în stoicismul timpuriu, dar folosit extensiv mai ales după Posidonius, este cel de *συνπάθεια*. Acest concept a fost deosebit de influent în perioadele elenistică și imperială și a intrat în *modus*-ul *rationandi* comun privind divinația. Trebuie deci considerat că prezența acestei doctrine în pasajele în care se discută divinația exprimă o influență stoică, chiar dacă natura directă sau indirectă a influenței este uneori greu de deslușit.

4. Metodologie, finalități și dificultăți ale cercetării

Cercetarea de față angajează atât instrumente specifice stabilirii genealogiei noțiunilor, cât și instrumente specifice analizei comparative. Obiectivul general al analizei noastre constă astfel în stabilirea unei reprezentări a tradiției gândirii asupra semnelor divinatorii care s-a constituit pe bazele cosmologiei și semiologiei stoice. Ar fi însă imposibil de realizat un asemenea obiectiv fără a acorda o atenție deosebită, de natură comparativă, modurilor în care teoria stoică s-a instalat în diferite alte tradiții și, în cazul nostru, în tradiția platoniciană. Accentul pus pe practica religioasă și integrarea interpretării semnelor mantice în aceasta din urmă ne determină să urmărim în analizele noastre dimensiunea practică a semiologiei și să elucidăm specificul viziunilor fiecărei școli. Ultimul aspect constituie al doilea obiectiv al tezei noastre, pentru care vom folosi o analiză fundamental comparativă.

Studiul genealogiei inaugurate de stoicism adoptă ca repere jaloanele stabilite pentru demarcarea corpusului. Ne propunem astfel măsurarea prin urmărirea acestor repere a gradului de influență stoică asupra gândirii platonice despre divinație și elucidarea diferitelor modalități specifice de apropiere a elementelor doctrinare stoice în cercurile platonice. Din acest motiv, analiza genealogică și analiza comparativă sunt desfășurate simultan în majoritatea cazurilor.

Faptul că teoria stoică este transmisă printr-o serie de fragmente a oponentilor Porticului limitează în mod deosebit reconstrucția noastră a semiologiei. Într-o situație similară se află și reconstrucția practicii religioase corespunzătoare teologiei stoice: deși o serie de texte stoice sugerează centralitatea acesteia în viața Porticului, nu avem acces la o doctrină formulată explicit în acest sens. Din toate aceste motive, construcția analizei noastre asupra aproprierii și criticii platonice a acestei doctrine poate fi considerată deficitară. Cu toate acestea, metoda comparativă încearcă să răspundă chiar acestui punct. Textele platonice nu servesc doar la confirmarea existenței unei anumite doctrine a Porticului; mai mult, descoperim chiar în aceste texte că confruntarea directă cu teoria stoică a produs în rândul platonicienilor o reacție de natură mai degrabă identitară. Platonicienii ajung în acest fel să-și formuleze propriile doctrine, atât înglobând ceea ce acceptă din teoria stoică, cât și infirmând prin propriile viziuni ceea ce ei consideră inacceptabil.

5. Structura

Structura tezei este tripartită, iar fiecare secțiune are o serie de capitole. Prima secțiune constă într-o analiză a preocupărilor și interesului filosofic față de semnele divinatorii în

Antichitatea elenistică și târzie. După ce am stabilit natura și formele acestui interes pentru a ilustra concepțiile generale stoice și platonice despre mantică, al doilea capitol al acestei secțiuni abordează definițiile divinației aparținând celor două școli. Scopul acestei a doua analize este de a pune în lumină centralitatea conceptului de semn divinator în definițiile Porticului și accentul pus de platonicieni asupra manticii ca practică care asigură, în mod semiotic, comunicarea între zei și oameni.

A doua secțiune constituie centrul studiului nostru, deoarece include analiza implicațiilor logice, epistemologice și cosmologice ale semiologiei stoice. Primul capitol încearcă să reconstituie doctrina stoică a semnului pornind de la mărturia lui Sextus Empiricus, principala sursă a acestei doctrine. Cu toate acestea, având în vedere că Sextus este unul dintre adversarii Porticului și prezentarea sa face parte dintr-o critică a epistemologiei stoice, vom acorda o atenție sporită structurii prezentării sale și contextului polemic în care a fost formulată doctrina stoică. Al doilea capitol inaugurează efectiv analiza noastră filozofico-religioasă. Scopul acestui capitol este de a reconstrui condițiile cosmologice de posibilitate ale semiologiei, de a ilustra relația directă dintre teologia și cosmologia Porticului și de a prezenta fundamentul unei practici religioase orientate, într-o anumită măsură, spre revelarea divinului prin semne.

A treia secțiune a tezei se referă în special la apropierea și criticile platonice ale doctrinei stoice. Ea este compusă din patru capitole, fiecare dedicat unei poziții platonice. Cei patru filozofi ale căror poziții le-am analizat sunt Plutarh, Cicero, Plotin și Iamblichus. Analiza tratatului *Despre divinație*, coroborată cu analiza discursului lui Theon din *De E apud Delphos* al lui Plutarh, își propune să demonstreze aplicarea concepției stoice despre semn la fenomenele mantice. Ultimele două capitole sunt dedicate lui Plotin și Iamblichus, a căror gândire religioasă manifestă o apropiere selectivă în raport cu teoria Porticului. Natura încorporării lecturii semnelor mantice în practica filosofică neoplatonică constituie astfel o întrebare pe care o vor examina ultimele două capitole.

6. Concluzii ale cercetării

Apropierea selectivă reprezintă dinamica interacțiunilor dintre stoici și platonicieni cu privire la practica divinației. Pe de o parte, dezbaterile dintre academicieni și stoici au condus la reducerea vastei teorii stoice a semnului divinator la aspectul său fizicist, forma în care teoria stoică a fost reținută în perioada imperială. Pe de altă parte, teoriile platonice ale divinației, deși critică teoria stoică, au încorporat mecanica cauzală a stoicilor. Deși Plutarh,

Plotin și Iamblichus acceptă dimensiunea causală a teoriei stoice pentru domeniul sensibil, ei îi opun o a doua cauzalitate care privește transcendența.

Doctrinile lui Plotin și Iamblichus au aprofundat și mai mult această apropiere selectivă. Cei doi filozofi au împrumutat cosmologia stoică a lui *σμπάθεια*, pe care au consolidat-o printr-un fel de legătură între lumea inteligibilă și lumea sensibilă. Rațiunea unificatoare postulată de Plotin și *θεία φιλία* postulată de Iamblichus împlinesc nevoia resimțită de neoplatonicieni de a completa mecanica fizicalistă stoică cu o dimensiune transcendentă.

Totuși, o altă dimensiune a teoriilor stoice și platonice ale manticii constă în includerea hermeneuticii semnelor mantice într-un program de practică filozofică. Este, așadar, o relație specială pe care studiul naturii o stabilește între practicantul ascezei filozofice – și, în același timp, aspirant la înțelepciune – și divin. Drumul spre desăvârșirea personală presupune astfel, după ambele școli – deși în moduri diferite – un exercițiu de atenție îndreptat către revelația semiologică a Zeului. Suntem astfel conduși să situăm cercetarea noastră la intersecția celor trei axe pe care le vom explica în paginile următoare. Semiologia mantică specifică stoicilor precum și platonicienilor cuprinde, în primul rând, aspecte legate de viața religioasă a filosofilor antici. În al doilea rând, aceste teorii contribuie la istoria științei în Antichitate și contribuția lor majoră vizează dimensiunea științifică a teologiei. În al treilea rând, istoria noțională pe care am încercat să o reconstruim contribuie pe deplin la istoria practicilor filozofice din Antichitate.

A. Viața religioasă a filosofilor antici

Cunoașterea care aduce filozoful la statutul de înțelept include o parte teologică – situată la sfârșitul ascezei filozofice – la revelația căreia participă divinația. Putem situa astfel interesul stoic pentru mantică în cadrul unei religii interioare și personale.

Cazul lui Plutarh reprezintă un moment deosebit de alianță între gândirea speculativă și revelația mantică în epoca imperială. Doctrina semiologică care decurge din interacțiunea filosofului cu religia vie de la Delphi este cu totul deosebită: spațiul delfic, ca întregul univers, participă într-o manieră semiotică la revelația zeului unic.

În cazul filosofilor neoplatonicieni, textele pe care le-am analizat sunt mai degrabă nuanțate în acest sens. *Viața lui Plotin* de Porfir expune relațiile foarte particulare ale filosofului cu cultul public. Apariția zeului personal al lui Plotin în urma ritualului săvârșit în sanctuarul lui Isis din Roma și refuzul de a participa la festivalul noii luni sunt expresii ale unei atitudini ambivalente față de religia civică. Totuși, așa cum am arătat, aceasta este mai mult o tendință către cultul interior decât o respingere a religiei oficiale. Astrologia este principala practică

predictivă cu care a interacționat Plotin. Cu toate acestea, în tratatul 52, el admite o anumită influență a stelelor asupra vieții umane, ceea ce, coroborat cu observațiile sale împotriva magiei, explică reticența sa de a-și dezvălui data nașterii. În consecință, Plotin se confruntă direct cu o practică aparținând divinației tehnice, pe care o plasează în sistemul său al lumii.

Probabil cea mai frapantă transformare în relația filozofilor cu cultul public este cea cuprinsă în *Răspunsul lui Iamblichus către Porfir (De Mysteriis)*. Dincolo de aspectul ei polemic, lucrarea constituie un adevărat manual hieratic, care dezvăluie centralitatea unei practici mantice în viața religioasă a filozofilor din Siria de pe vremea lui Iamblichus. Teurgia, practica presupusă a încuraja ascensiunea sufletului cu ajutorul ritualurilor, constituie miezul preocupării religioase a lui Iamblichus, caracteristica mantică a acestei practici fiind foarte remarcabilă. Cu toate acestea, am observat totuși că la Iamblichus preocuparea nu este centrată pe aspectele sale materiale, cât pe convertirea acestei practici într-o religie în întregime interioară.

Dubla semnificație a semnelor este revelația fundamentală la care ajung filozofii platonici atunci când practicile mantice sunt integrate în propriile lor sisteme. Interpretarea semnelor mantice, deși rămâne specifică activității divinanților, intră astfel în practica filozofică.

Cu toate acestea, este clar că apropierea diferitelor practici mantice ale epocii imperiale în gândirea platoniciană a transformat și relația platonicienilor cu teoria stoică a semnului divinator. Interacțiunile critice ale platonicienilor cu stoicismul au redus semiologia stoică la primul nivel al sistemului dublei semnificații. Teoria stoică a semnului divinator ar fi astfel capabilă, după filozofii platonici, doar să ilustreze mecanismele prin care divinația funcționează, conform legilor cosmice, în domeniul sensibil.

Dincolo de aspectul teologic, este de remarcat și aspectul taxonomic al interacțiunii filozofilor cu practicile mantice. Grija acordată dezvoltării definițiilor practicilor predictive, asumând ca diferență specifică natura semnelor lor, este o caracteristică comună stoicilor și platonicienilor. Clasificarea ritualurilor mantice în divinație tehnică – sau artificială – și divinație naturală – sau netehnică – aparține așadar abordărilor mantice ale ambelor școli.

B. Contribuții la istoria științei

A doua axă a concluziilor se referă la contribuțiile semiologiei divinatorii la istoria științei. La momentul apariției sale, semiologia stoică trebuia să răspundă la întrebarea privind statutul și metodologia unui anumit număr de arte. Mantica face parte din acest grup de arte

semiotice, printre care mai regăsim și meteorologia, medicina sau astrologia. Preocuparea taxonomică stoică, pe care am remarcat-o cu privire la practicile mantice, se resimte și în domeniul științei. Cu toate acestea, sistematizarea științei se traduce într-un adevărat program de studiu, care urmărește în ultimă instanță dobândirea înțelepciunii și care presupune avansarea succesivă și ierarhică, conform unei *scala naturae*, în diferitele științe. Reconstituirea lumii în propriul suflet, ca reprezentare noetică, constituie finalizarea acestui program și dobândirea înțelepciunii. Reconstrucția presupune astfel trecerea de la structurile cauzale cele mai apropiate de cel care aspiră la înțelepciune la cele mai îndepărtate și mai puțin evidente. În acest ultim grup regăsim de fapt realitățile teologice, a căror cunoaștere este prezentată de Chrysip, într-un vocabular legat de registrul misteric, ca inițiere (*τελετή*).

Principala consecință a acestei filozofii a științei este ridicarea teologiei la statutul științific. Știința, așa cum am văzut, se referă la capacitatea de a aplica raționamentul condițional unor fenomene cauzale specifice. Clasificarea discursurilor filozofice necesită, de asemenea, ca fiecare știință să se limiteze la domeniul său bine definit de fenomene cauzale. Teologia funcționează astfel după aceleași cerințe ale științificității. Totuși, cele trei domenii ale filosofiei, și anume logica, etica și fizica, nu sunt arte care descoperă relațiile cauzale ale lumii, ci reprezentări parțiale ale cosmosului care, coroborându-se, produc reprezentarea totală. În consecință, ce altă artă, dacă nu mantica, ar contribui la formarea reprezentării teologice a lumii, adică disciplina presupusă a interpreta semnele zeilor?

Totuși, întrucât semnele mantice constituie o realitate legată de ordinea lumii, interpretarea lor presupune aplicarea raționamentului condițional la fenomene care, după expresia lui Cicero, sunt de obicei considerate ca fortuite (*fortuitae putantur*). Vedem clar formulat în acest fel faptul că semnele divinatorii semnifică în cele din urmă însăși raționalitatea lumii. Acest lucru se face în două moduri. Pe de o parte, este explicația pe care divinația o dă fenomenelor ale căror cauze sunt cele mai obscure. Pe de altă parte, semnele mantice semnifică însăși sursa lor, și anume principiul activ, care asigură ordinea rațională și coeziunea lumii. Prin urmare, includerea manticii într-un curriculum stoic certifică relevanța științifică a semnelor mantice și validează teologia ca știință.

Unul dintre fundamentele științificității teologiei se află în platonism, la fel ca și în stoicism, în doctrina semnelor divinatorii. Deși am stabilit existența unei duble semnificații a semnelor conform platonicienilor, aspectul cauzal al semiologiei a fost reținut de acești filozofi doar la nivelul fizic de semnificație. Dimpotrivă, semnificația principiului lumii implică cauzalitatea în gândirea stoică.

Prin acest aspect distincția dintre cele două școli devine, de fapt, mai profundă. Am arătat, în capitolele celei de-a treia secțiuni, concesiile făcute de platonicieni aplicării raționamentului condițional asupra manticii. Ordinea lumii sensibile care asigură coeziunea cosmică prin conexiuni simpatetice între lucruri face ca relațiile cauzale dintre lucruri să fie reprezentabile prin propoziții de tipul „dacă p, atunci q”. Cu toate acestea, deși inteligibilul este adevărata cauză a lumii, raționamentul condițional nu mai este capabil să reprezinte această relație cauzală demiurgică. Limbajul științei teologice bazat pe revelația semiotică a divinului este astfel forțat să folosească un vocabular diferit.

Separarea dintre lumea de jos și cea de sus a provocat în gândirea platoniciană necesitatea identificării entităților intermediare capabile să spargă decalajul, asigurând astfel comunicarea între zei și oameni. Doctrina platoniciană a semnului divinator ține de acest demers.

În special filozofii neoplatonicieni au subliniat natura intermediară a semnului, vizibilă în lexicul gândirii lor religioase. Nu este vorba, așadar, doar de *σημεία*, a căror apartenență la logica raționamentului am stabilit-o, ci și de *σύμβολα* și *συνθήματα*. Aparținând realității religioase eleniste, ultimele două concepte, a căror prezență este atestată mai ales în *De mysteriis*, contribuie efectiv la unificarea domeniilor sensibil și inteligibil. Simbolul aparține limbajului religios grecesc prin desemnarea unei realități materiale care codifică în materialitatea sa vizibilă un sens religios care necesită o interpretare revelatoare. Deși simbolul a avut o istorie îndelungată în viața religioasă și filozofică greacă, *σύνθημα* intră în vocabularul religios odată cu gândirea neoplatonică a teurgiei. Acesta constituie un obiect material care, prin consacrarea sa de către demiurg, este capabil să mențină o relație specială și directă cu zeii, bazată pe *θεία φιλία*.

Baza ontologică a unei astfel de doctrine a obiectelor capabile să încapsuleze transcendența în materie este bine-cunoscuta doctrină platoniciană a diferenței dintre copie și modelul său. *Μίμησις*-ul care stabilește relația dintre semn și modelul său este activitatea prin care semnul reușește în cele din urmă să semnifice modelul său inteligibil, deoarece, așa cum spune Plotin, „ceea ce stabilește o legătură de simpatie (*προσπαθές*), este ceea ce imită (*μιμηθέν*) într-un fel, ca o oglindă capabilă să prindă o formă.” Înțelegem astfel de ce discuția platoniciană a părăsit dezbaterile logice în jurul semnului din perioada elenistică pentru o abordare menită să identifice obiectele care, printr-un grad sporit de participare (*μέθεξις*) contribuie la revelarea divinului.

Știința obținută conform acestei logici transcendente a semnului este, în consecință, foarte diferită de cea pe care stoicii au construit-o pe mecanismele cauzale ale lumii sensibile.

Adevărul teologic platonice aparține cu adevărat logicii revelației. Ea este științifică în măsura în care, prin semne, conduce gândirea să se concentreze asupra realităților inteligibile și să obțină astfel adevărata lor cunoaștere. Totuși, prin actul comunicativ semiologic, zeii însuși provoacă oamenii. Cu toate acestea, deși natura conține realități care includ atât caracteristici inteligibile, cât și sensibile, comunicarea cu divinul implică faptul că corespondentul uman al zeilor însuși întreprinde o activitate de receptare și înțelegere a semnelor. Această ultimă activitate mentală este de fapt interpretarea.

Interpretarea presupune, pentru neoplatonicieni, un adevărat act de traducere al adevărului inteligibil pornind de la sensibilul semiotic, prin care se dezvăluie cea de-a doua semnificație a semnelor. Prin descoperirea semnificației transcendente a semnului, subiectul este pus în situația de a contempla propria sa interioritate inteligibilă și reușește în final să identifice paternitatea dintre sufletul său și divin. Iată dimensiunea mistică a semiologiei neoplatonice. Totul este plin de semne, pentru că totul este produs și ordonat de providența divină. Descoperirea adevăratei semnificații a acestor semne are loc, așadar, printr-un act eminent personal, în care subiectul își descoperă adevăratul sine interior și, astfel, domeniul divin.

C. Dimensiunea mistică a semnelor

Ca parte a vieții religioase și a preocupărilor științifice ale filozofilor stoici și platonici, semnele divinatorii s-au dovedit a fi adevărate instrumente de inițiere în cunoașterea divinului. Însă, includerea cercetărilor filozofilor celor două școli în exercițiile spirituale, care au constituit practica lor filozofică, ne-a relevat o dimensiune mai profundă a semiologiei. Asimilarea noetică cu Zeus și unificarea cu primul principiu constituie scopurile practicilor stoice și platonice. Exercițiile pregătitoare pentru un asemenea scop presupun interiorizarea unificatoare a lumii. Marcus Aurelius, Seneca, Plotin, toți îndeamnă la o asemenea practică. Pentru stoici, acest exercițiu coincide cu cunoașterea structurii cauzale a lumii, ceea ce duce în cele din urmă la scopul reprezentării sale complete. Dimpotrivă, Plotin a propus acest exercițiu în pasajul pe care l-am analizat din Tratatul 31 ca o abstracție a inteligibilului din domeniul sensibil în vederea pregătirii revelației lui *συνγένεια* a sufletului cu originea sa inteligibilă. Observăm astfel, în cazul lui Plotin, o asemănare între interpretarea semnelor mantice și exercițiul de interiorizare a lumii.

Trăsătura care unește cele două abordări ale experienței filozofice a divinului ține de centralitatea cunoașterii teologice în asceza care urmărește perfecțiunea umană. Totuși, așa cum

am stabilit deja, semiologia divinatorie este fundamentală în cele două sisteme analizate, deoarece este disciplina care, în exercițiul filozofiei, contribuie la revelarea zeului și a înrudirii noastre cu el. Interiorizarea lumii, conform practicilor celor două școli, constituie unul dintre exercițiile fundamentale în dobândirea cunoștințelor teologice. Aceasta este o experiență personală, care ridică inițiatul la un statut asemănător lui Zeus, dar care are ca rezultat anularea distincției dintre personalitatea înțeleptului și cea a Zeului. După cum arată Seneca și Marcus Aurelius, această transformare coincide cu o experiență similară cu cea *ἐκπόρωσις*-ul, conflagrația universală în care întreaga lume este reabsorbită în sine de Zeu. *Ἐνωσις*-ul la care aspiră neoplatonicienii, în forma sa finală, include întotdeauna semnul anulării distincției dintre sufletul particular și Unul la care el aderă.

Aproprierea doctrinei teologice dă preeminență înțeleptului stoic în cultul divin, ceea ce implică faptul că desăvârșirea înțeleptului duce și la o transformare a cultului. Perfecțiunea noetică a înțeleptului are ca rezultat că el devine principalul săvârșitor legitim al ritualurilor divine. Deși stoicii nu considerau incompatibile cultul public și pietatea filozofică, textele pe care le-am analizat au prezentat clar modul în care inițierea în filozofie corespundea unei convertiri interioare a cultului public. Scopul acestei pietăți este transformarea sufletului filosofului într-o adevărată imagine a lui Zeului. Asimilându-se lui Zeus, înțeleptul devine adevăratul divin, pentru că, la fel ca și Zeus, posedă cunoștințe despre trecut, prezent și viitor.

Seneca și Marcus Aurelius prezintă înțelepciunea ca anahoreză interioară și viață divină. Reușind să-și constituie sufletul ca imagine a lumii și, în consecință, a lui Zeus, înțeleptul va găsi în sine tot ce are nevoie. Pentru că în el se regăsește întregul univers, înțeleptul poate cunoaște totul orientându-se spre sufletul său. Mai mult, asimilându-se cu Zeus, însăși voința înțeleptului devine asemănătoare voinței divine, care constituie, așa cum arată Marcus Aurelius, urma principală a vieții divine a înțeleptului.

Soteriologia stoică se bazează astfel pe asceza filozofică formulată de membrii Porticului în programul lor de studiu. Specificul ei constă în faptul că salvarea înțeleptului nu presupune transpunerea lui într-o ordine cosmică distinctă de aceea în care și-a realizat asceza. Dimpotrivă, ea constă în faptul că structura interioară a sufletului, devenind o imagine a structurii cauzale cosmice, își dă serenul asentiment voinței divine. Gândurile înțeleptului devin astfel identice cu gândurile lui Zeus. Asimilarea noetică la divin este, însă, o adevărată formă de divinizare, dacă luăm în considerare ontologia stoică. Zeus este un principiu pneumatic rațional al ordinii mondiale și, întrucât este prezent ca principiu în tot ceea ce este în lume, el este însăși ordinea lumii. În virtutea imanenței lui Zeus, este astfel coerent că desăvârșirea

înțeleptului se împlinește în mijlocul lumii. La fel ca Zeus, înțeleptul este în lume, dar în sufletul său el însuși a devenit lumea.

Contribuția semnelor divinatorii la această formă de perfecțiune este astfel clară. Semnele produc o inițiere în teologie ca parte a reconstrucției interioare a imaginii lumii. Ele permit aspirantului la înțelepciune să formeze reprezentări ale fenomenelor aparținând structurii providențiale a lumii care au o cauză neevidentă și, în al doilea rând, să formeze însăși reprezentarea acestei structuri.

Am identificat tema inițierii prin semne mantice și în literatura neoplatonică. În primul rând, Plotin descrie asceza filozofică care urmărește perfecțiunea ca un exercițiu de a se situa corect în ierarhia divină a lumii. Întreaga lume este orientată către unicul său principiu, iar etajele intermediare, printre care se află astrele, transmit celor inferioare, cu ajutorul semnelor, decretelor divine și descoperă oamenilor cunoștințele teologice. Semnele divinatorii sunt, astfel, circumscrise explicit într-un program de asceză care vizează salvarea sufletului și divinizarea lui. Puterea eliberatoare și divinizatoare a cunoașterii zeilor a fost formulată clar de Iamblichus.

Obiectivul tezei noastre nu a fost acela de a studia într-o manieră comparativă soteriologiile stoice și platoniciene. Totuși, teoria semnului divin și participarea acestuia la constituirea cunoștințelor teologice în cele două școli ne determină să constatăm o asemănare clară între implicațiile practice ale formulării unei astfel de teorii. Excelența la care aspiră filozofii stoici și neoplatonicieni este exprimată în termeni religioși iar asceza care își propune să o realizeze are forma unei adevărate practici religioase; realizarea acestei asceze este divinizarea înțeleptului. Totuși, în timp ce experiența finală a unificării constituie, în neoplatonism, o formă totală de divinizare, în condițiile în care subiectul este dizolvat în principiul său divin, divinizarea înțeleptului stoic implică mai degrabă constituirea lui ca analog noetic al lui Zeus.

Rolul cunoștințelor teologice obținute prin semne este și el distinct conform celor două școli. Aceasta se instalează în sufletul filosofului care a trecut prin programul de studii filosofice stoice ca o adevărată reprezentare (*φαντασία*) a lumii. Filosoful plasează astfel reprezentări particulare în structura pe care sufletul său o avea deja ca parte a sufletului universal. Rolul inițiator al semnelor divinatorii se rezumă astfel la o formă de descoperire care, deși este prezentată ca *τελετή* de către Chrysippus, este forțată să rămână în logica lui *φαντασία καταληπτική*. Dimpotrivă, experiența inițierii în cunoașterea teologică este pentru platonicieni de o cu totul altă ordine. Revelația pe care o realizează sufletul prin inițierea semnelor mantice este de natură reflexivă, deoarece cu ajutorul acestora își realizează înrudirea cu divinul și includerea sa în ierarhia divinului. Înțelegem astfel cum cunoștințele teologice neoplatonice au

o funcție anagogică: gradul de cunoaștere teologică pe care îl deține sufletul este direct proporțional cu gradul eliberării sale.

*

Practică cultuală, filosofia științei și practica filozofiei, am ilustrat modul în care investigația noastră asupra teoriei stoice a semnului divinator și a relației sale cu platonismul se află la răscrucea acestor trei domenii. Divinația obține astfel, cu ajutorul cercetărilor stoice și platonice, un statut științific în cadrul preocupărilor celor două școli pentru dezvoltarea teologiei ca știință. În perfect acord cu remarcile lui Pierre Hadot despre filozofia ca mod de viață în Antichitate, am mai remarcat că, în cazul filozofilor studiați, practica filozofiei este articulată ca un mod particular de a trăi o religie fundamental cosmică. Atenția sporită acordată de filozofi semnelor și în special semnelor mantice se înscrie astfel într-o practică a observării mecanicii părților lumii și a capacității acesteia de a dezvălui unitatea lumii și zeul cosmic. Orientarea spre lume în acest fel, căutând cunoașterea Zeului, și, prin aceasta, realizarea propriei divinizări constituie astfel o practică cu adevărat religioasă.

Bibliografie:

○ **TEXTE ȘI TRADUCERI**

- ADLER Ada (éd.), *Suidae lexicon*, Lipsiae, B. G. Teubneri, 1928, vol. I.
- AÉTIUS, *Aëtiana V: an edition of the reconstructed text of the « Placita » with a commentary and a collection of related texts*, Jaap Mansfeld et David T. Runia (éd.), Leyde, Brill, 2020.
- ANONYME, *Epictète chrétien, Commentaire*, Michel Spanneut (éd.), Paris, Ed. du Cerf, 2007.
- ARISTOTE, *Topiques*, Jacques Brunschwig (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 2007, vol. 2.
- ——— *Rhétorique*, Pierre Chiron (trad.), Paris, GF Flammarion, 2007.
- ——— *Ars rhetorica*, William David Ross (éd.), Oxford, Clarendon Press, 1959.
- ——— *Topica et Sophistici elenchi*, William David Ross (éd.), Oxford, Clarendon Press, 1958.
- ARNIM Hans von (éd.), *Stoicorum veterum fragmenta*, Stutgardiae, B. G. Teubner, 1903, 4 vol.
- ARTEMIDORE D'ÉPHESE, *La clef des songes*, André-Jean Festugière (trad.), Paris, J. Vrin, 1975.
- ARTEMIDORE D'ÉPHESE, *Artemidori Daldiani Onirocriticon libri V*, Roger Ambrose Pack (éd.), Leipzig, B. G. Teubner, 1963.
- AULU-GELLE, *Noctes atticae*, P.K. Marshal (éd.), E Typographeo Clarendoniano, Oxford, 1968, vol. 1.
- BIDEZ Joseph, *Vie de Porphyre, le philosophe néo-platonicien avec les fragments des traités « Peri agalmatōn » et « De regressu animae »*, Hildesheim, G. Olms, 1964.
- CHRYSIPPE, *Œuvre philosophique*, Richard Dufour (éd.), Paris, Les Belles Lettres, 2004, 2 vol.
- CICERON, *Les académiques*, José Kany-Turpin (trad.), Paris, Flammarion, 2010.
- ——— *De la divination*, José Kany-Turpin (trad.), Paris, GF Flammarion, 2004.
- ——— *La Nature des dieux*, Clara Auvray-Assayas (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 2002.
- ——— *M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia, Fasc. 42 : Academicorum reliquiae cum Lucullo*, Otto Plasberg (éd.), Ed. stereotypa ed. prioris, Stutgardiae Lipsiae, B. G. Teubner, 1996.
- ——— *De divinatione, De fato, Timaeus*, Wilhelm Ax et Otto Plasberg (éd.), Stuttgart, B.G. Teubner, 1938.
- ——— *De natura deorum*, Wilhelm Ax et Otto Plasberg (éd.), Stuttgart, B.G. Teubner, 1933.

- ——— *M. Tulli Ciceronis De divinatione liber secundus*, Arthur Stanley Pease (éd.), Urbana, University of Illinois Press, 1923.
- ——— *M. Tulli Ciceronis De Divinatione liber primus*, Arthur Stanley Pease (éd.), Urbana, University of Illinois Press, 1920.
- ——— *De la divination*, François Guillaumont (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 2022.
- CLEMENT D'ALEXANDRIE, *Les stromates 5*, Alain Le Boulluec (éd.), Pierre Voulet (trad.), Réimpression de la 1re éd. revue et corrigée, Paris, Éd. du Cerf, 2006, vol. 1.
- CORNUTUS Lucius Annaeus, *Compendium de Graecae theologiae traditionibus*, José Bernardino Torres-Guerra (éd.), Berlin, De Gruyter, 2018.
- ——— *Greek theology, fragments, and testimonia*, George R. Boys-Stones (trad.), Atlanta, SBL Press, 2018.
- DEUBNER Ludwig et Ulrich KLEIN (éd.), *Iamblichi De vita Pythagorica liber*, Editionem addendis et corrigendis adiunctis, Stuttgart, B. G. Teubner, 1975.
- DEMOSTHENE, *Plaidoyers politiques*, Georges Mathieu (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 1989, vol. 4.
- ——— *Demosthenis Orationes*, Carl Fuhr (éd.), Nachdr. von 1914. Editio stereotipa 2018, Berlin, Boston, De Gruyter, vol. I/Pars II.
- DIEHL Ernst (éd.), *Procli Diadochi In Platonis Timaeum commentaria*, Amsterdam, A. M. Hakkert, 1965, vol. 2.
- DIELS Hermann (éd.), *Doxographi graeci*, Ed. iterata, Berlin, W. de Gruyter, 1929.
- DIOGÈNE LAËRCE, *Lives of eminent philosophers*, Tiziano Dorandi (éd.), Cambridge, New York Melbourne [etc.], Cambridge University Press, 2013.
- ——— *Vies et doctrines des philosophes illustres*, Marie-Odile Goulet-Cazé, Jean-François Balaudé, Luc Brisson, Jacques Brunschwig et Gérard Simon (trad.), Paris, Librairie générale française, 1999.
- EUSEBE DE CESAREE, *La préparation évangélique, livres II-III*, Édouard Des Places (trad.), Paris, Éditions du Cerf, 1976.
- GALIEN Claude, *Exhortation à l'étude de la médecine-Art médical*, Véronique Boudon-Millot (éd.), Paris, les Belles Lettres, 2000.
- GERCKE Alfred, *Chrysippea*, Lipsiae, B. G. Teubner, 1885.
- HENRY Paul et Hans-Rudolf SCHWYZER (éd.), *Plotini opera*, Paris Bruxelles, Desclée De Brouwer, 1959, vol. II, Enneades IV-V.
- ——— *Plotini opera*, Paris, Bruxelles, Desclée De Brouwer, 1951, vol. 1, Porphyrii vita Plotini. Enneades I-III.
- HERINGTON C. J. (éd.), *The Older scholia on the Prometheus bound*, Leyde, E.J. Brill, 1972.
- HÜLSER Karlheinz, *Die Fragmente zur Dialektik der Stoiker : neue Sammlung der Texte mit deutscher Übersetzung und Kommentaren*, Stuttgart-Bad Cannstadt, Frommann-Holzboog, 1987, 4 vol.
- ÉPICTÈTE, *Entretiens, fragments et sentences*, Robert Muller (trad.), Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 2015.
- ——— *Manuel d'Épictète*, Emmanuel Cattin (trad.), Éd. du 1997 mise à jour, Paris, Flammarion, 2015.
- ——— *Encheiridion*, Gerard Boter (éd.), Berlin, Boston, De Gruyter, 2008.
- ——— *Epicteti Dissertationes ab Arriano digestae*, Heinrich Schenkl (éd.), Lipsiae, in aedibus B.G. Teubneri, 1916.
- VAN DER HORST Pieter Willem (éd.), *Chaeremon, Egyptian priest and stoic philosopher*, Leyde, E.J. Brill, 1987.
- JAMBLIQUE, *Réponse à Porphyre (De Mysteriis)*, Henri-Dominique Saffrey et Alain Philippe Segonds (éd. et trad.), Paris, Les Belles Lettres, 2013.
- ——— *Vie de Pythagore*, Luc Brisson et Alain Philippe Segonds (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 2011.
- KROLL Wilhelm (éd.), *Procli Diadochi in Platonis Rem publicam commentarii*, Lipsiae, in aedibus B.G. Teubneri, 1899.
- MARC AURÈLE, *The meditations of the emperor Marcus Aurelius*, A.S.L. Farquharson (éd.), Oxford, Clarendon Press, 1944, vol. 1.
- ——— *Pensées pour soi*, Catherine Dalimier (trad.), Paris, Flammarion, 2018.
- PATON William Roger, Johannes WEGEHAUPT, Hans GÄRTNER et Max POHLENZ (éd.), *Plutarchi moralia*, Leipzig, B.G. Teubner, 1974, vol. 1.
- PHILON D'ALEXANDRIE, *Quis rerum divinarum heres sit*, Marguerite Harl (trad.), Paris, Éditions du Cerf, 1966.
- ——— « Quis rerum divinarum heres sit », dans Paul Wendland (éd.), *Opera quae supersunt*, Berolini, G. Reimeri, 1898, vol. 3.
- DES PLACES Édouard (éd.), *Oracles chaldaïques*, Première édition 1971, Paris, Les Belles Lettres, 2010.
- PLATON, *Œuvres complètes*, Luc Brisson (éd.), Nouvelle éd. revue, Paris, Flammarion, 2011.
- ——— *Platonis opera*, Oxford, Burnet John (éd.), E Typographeo Clarendoniano, 1907, vol. 5.

- ——— *Platonis opera*, John Burnet (éd.), Oxford, E Typographeo Clarendoniano, 1902, vol. 4.
- ——— *Platonis Opera*, John Burnet (éd.), Oxford, E Typographeo Clarendoniano, 1901, vol. 2.
- ——— *Platonis opera*, John Burnet (éd.), Oxford, E Typographeo Clarendoniano, 1900, vol. 1.
- PLOTIN, « Traité 52, Si les astres agissent », Richard Dufour (trad.), dans Luc Brisson et Jean-François Pradeau (éd.), *Traité 51-54*, Paris, Flammarion, 2010, p. 120-139.
- ——— « Traité 47-48, Sur la Providence », Richard Dufour (trad.), dans Luc Brisson et Jean-François Pradeau (éd.), *Traité 45-50*, Paris, Flammarion, 2009, p. 215-261.
- ——— « Traité 31, Sur la beauté intelligible », Jérôme Laurent (trad.), dans Luc Brisson et Jean-François Pradeau (éd.), *Traité 30-37*, Paris, Flammarion, 2006, p. 128-155.
- ——— « Traité 27, Sur les difficultés relatives à l'âme I », Luc Brisson (trad.), dans Luc Brisson et Jean-François Pradeau (éd.), *Traité 27-29, « Sur les difficultés relatives à l'âme trois livres »*, Paris, Flammarion, 2005, p. 128-233.
- ——— « Traité 28, Sur les difficultés relatives à l'âme II », Luc Brisson (trad.), dans Luc Brisson et Jean-François Pradeau (éd.), *Traité 27-29, « Sur les difficultés relatives à l'âme trois livres »*, Paris, Flammarion, 2005, p. 171-237.
- ——— « Traité 6, Sur la descente de l'âme dans les corps », Laurent Lavaud (trad.), dans Luc Brisson et Jean-François Pradeau (éd.), *Traité 1-6*, Paris, Flammarion, 2002, p. 333-346.
- ——— « Traité 3, Sur le destin », Alain Petit (trad.), dans Luc Brisson et Jean-François Pradeau (éd.), *Traité 1-6*, Paris, Flammarion, 2002, p. 142-152.
- ——— « Traité 2, Sur l'immortalité de l'âme », Luc Brisson et Jean-François Pradeau (trad.), dans Luc Brisson et Jean-François Pradeau (éd.), *Traité 1-6*, Paris, Flammarion, 2002, p. 106-130.
- ——— *Plotinus*, Arthur Hilary Armstrong (trad.), Cambridge, Londres, Harvard University Press, William Heinemann, 1984, vol. 4.
- ——— *Enneades*, Émile Bréhier (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 1956, vol. 4.
- PLUTARQUE, *Dialogues pythiques*, Frédérique Ildefonse (trad.), Paris, GF Flammarion, 2006.
- ——— *Œuvres morales*, Michel Casevitz (éd.), Daniel Babut (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 2004, vol. 15.1.
- ——— *Vies parallèles*, François Hartog (trad.), Paris, Gallimard, 2001.
- ——— *Œuvres morales*, Guy Lachenaud (éd.), Paris, Les Belles Lettres, 1993, vol. XII, 2.
- ——— *Œuvres morales*, Françoise Frazier et Christian Froidefond (éd.), Paris, Les Belles Lettres, 1990, vol. 5.1
- ——— *Œuvres morales*, Jean Hani (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 1985, vol. 2.
- ——— *Œuvres morales*, Jean Hani (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 1980, vol. VIII.
- ——— *Vitae Parallelae*, Konrat Ziegler et Hans Gaertner (éd.), Lipsiae, in aedibus B.G. Teubneri, 1973, vol. III.2.
- ——— *Plutarchi Moralia*, William Roger Paton, Max Pohlenz et W. Sieveking (éd.), Leipzig, B.G. Teubner, 1972, vol. 3.
- ——— *Vies*, Robert Flacelière et Émile Chambry (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 1971, vol. 6 (Lysandre-Sylla, Pyrrhos-Marius).
- ——— *Plutarchi Moralia*, Max Pohlenz et Rolf Westman (éd.), Lipsiae, B. G. Teubner, 1959, vol. 6.2.
- ——— *Plutarchi Vitae parallelae.*, K. Ziegler (éd.), Lipsiae, B. G. Teubner, 1959, vol. 1.2.
- ——— *Plutarchi Vitae parallelae*, K. Ziegler (éd.), Lipsiae, B. G. Teubner, 1957, vol. 1.1.
- PTOLEMÉE Claude, *Claudii Ptolemaei Opera quae exstant omnia*, Wolfgang Hübner, Emilie Boer et Franz Boll (éd.), post F. Boll et AE. Boer secundis curis, Stutgardiae Lipsiae, B.G. Teubner, 1998, vol 3.
- ——— *Manuel d'astrologie : la Tétrabible*, Élisabeth Teissier (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 1993.
- PORPHYRE, *Lettre à Anébon l'Égyptien*, Henri-Dominique Saffrey et Alain Philippe Segonds (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 2012.
- ——— « Sur la vie de Plotin et la mise en ordre de ses livres », Luc Brisson (trad.), dans Luc Brisson et Jean-François Pradeau (éd.), *Plotin, Traité 51-54*, Paris, Flammarion, 2010, p. 375-422.
- ——— *De l'abstinence*, Jean Bouffartigue et Michel Patillon (éd.), Paris, Les Belles Lettres, 1979, vol. 2.
- ——— « Vita Plotini », dans Paul Henry et Hans-Rudolf Schwyzler (éd.), *Plotini Opera*, Paris, Bruxelles, Desclée De Brouwer, 1951, vol. 1, p. 1-41.
- ——— *Quaestionum homericarum ad Odyseam pertinentium reliquias*, Hermann Schrader (éd.), Lipsiae, in aedibus B.G. Teubneri, 1890.
- ——— *Quaestionum homericarum ad Iliadem pertinentium reliquias*, Hermann Schrader (éd.), Lipsiae, in aedibus B.G. Teubneri, 1880.
- PROCLUS, *Commentaire sur la République*, André-Jean Festugière (trad.), Paris, J. Vrin, 1970, vol. 3.
- ——— *Commentaire sur le Timée*, André-Jean Festugière (trad.), Paris, J. Vrin, 1966, vol. 3.
- ——— *Commentaire sur le Timée*, André-Jean Festugière (trad.), Paris, J. Vrin, 1966, vol. 1.

- SÉNÈQUE, *Ad Lucilium epistulae morales*, Leighton Durham Reynolds (éd.), Oxford, Oxford University Press, 2017, vol. 1.
- SEXTUS EMPIRICUS, *Contre les logiciens*, René Lefebvre (trad.), Paris, Les Belles Lettres, 2019.
- ——— *Contre les professeurs*, Pierre Pellegrin, Catherine Dalimier, Daniel Delattre et Joëlle Delattre (trad.), Paris, Ed. du Seuil, 2002.
- ——— *Esquisses pyrrhoniennes*, Pierre Pellegrin (trad.), Paris, Éd. du Seuil, 1997.
- ——— *Adversus dogmaticos: Libros quinque (Adv. mathem. VII-XI) continens*, Hermannus Mutschmann (éd.), Lipsiae, B.G. Teubneri, 1914.
- ——— « Against the Physicists », R. G. BURY (trad.), Harvard University Press, 1936.
- SIMPLICIUS, *Commentaire sur le Manuel d'Épictète*, Ilsetraut Hadot (éd.), Leyde, New York, Cologne, E.J. Brill, 1996.
- VETTIUS VALENS, *Vettii Valentis Antiocheni Anthologiarum libri novem*, David Edwin Pingree (éd.), Leipzig, B. G. Teubner, 1986.

○ **LITERATURA SECUNDARA**

- ACKRILL J.L., « Symploke eidon », dans Reginald E. Allen (éd.), *Studies in Plato's Metaphysics*, Londres, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1965, p. 199-206.
- ADAMSON Peter, « Plotinus on Astrology », *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, vol. 35, 2008, p. 265-291.
- ADDEY Crystal (éd.), *Divination and knowledge in Greco-Roman antiquity*, Abingdon, Oxon ; New York, Routledge, 2021.
- ——— *Divination and Theurgy in Neoplatonism: Oracles of the Gods*, Farnham, Taylor & Francis Group, 2014.
- ——— « The Role of Divine Providence, Will and Love in Iamblichus' Theory of Theurgic Prayer and Religious Invocation », dans Eugene V. Afonasin, John Dillon et John F. Finamore (éd.), *Iamblichus and the Foundations of Late Platonism*, Leyde, Boston, Brill, 2012, p. 133-150.
- ADEMOLLO Francesco, « Cosmic and Individual Soul in Early Stoicism », dans Brad Inwood et James Warren (éd.), *Body and Soul in Hellenistic Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2020, p. 113-144.
- ALESSE Francesca, « La représentation de soi et les différentes formes de l'appropriation chez Hiéroclès : Éléments d'éthique, col. VI, 29-IX, 10 », dans Jean-Baptiste Gourinat (éd.), *L'éthique du stoïcien Hiéroclès*, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, 2020, p. 65-85.
- ALGRA Keimpe, *Conceptions and images : Hellenistic philosophical theology and traditional religion*, Amsterdam, Koninklijke Nederlandse Akademie van wetenschappen, 2007.
- ——— « Stoic Theology », dans Brad Inwood (éd.), *The Cambridge Companion to the Stoics*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, p. 153-178.
- ——— « Stoic Philosophical Theology and Graeco-Roman Religion », dans Ricardo Salles (éd.), *God and Cosmos in Stoicism*, Oxford, Oxford University Press, 2009, p. 224-251.
- ALMQVIST Olaf, « Beyond Oracular Ambiguity: Divination, Lies, and Ontology in Early Greek Literature », *Social Analysis*, vol. 65, n° 2, Berghahn Journals, , p. 41-61.
- ANDRE Jean-Marie, « La philosophie religieuse de Cicéron », dans Alain Michel et Raoul Verdière (éd.), *Ciceroniana : Hommages à Kazimierz Kumaniecki*, Leyde, R. J. Brill, 1975, p. 11-21.
- ANNUS Amar (éd.), *Divination and interpretation of signs in the ancient world*, Chicago, Oriental Institute of the University of Chicago, 2010.
- ARMSTRONG A. H., « Was Plotinus a Magician? », *Phronesis*, vol. 1, n° 1, 1955, p. 73-79.
- ATHANASSIADI Polymnia, « Canonizing Platonism: the fetters of Iamblichus », dans E. Thomassen (éd.), *Canon and Canonicity : the Formation and Use of Scripture*, Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 2010, p. 129-141.
- ——— « Apamea and the Chaldean Oracles: a holy city and a holy book », dans Andrew Smith (éd.), *The Philosopher and Society in Late Antiquity: Essays in Honour of Peter Brown*, Swansea, The Classical Press of Wales, 2005, p. 117-144.
- ——— « The creation of orthodoxy in Neoplatonism », dans G. Clark et T. Rajak (éd.), *Philosophy and Pmver in the Graeco-Roman World*, Oxford, Oxford University Press, 2002, p. 271-291.
- ——— et Michael FREDE, *Pagan monotheism in late antiquity*, Oxford, Clarendon Press, 1999.
- ——— « Philosophers and oracles: shifts of authority in late paganism », *Byzantion*, vol. 62, Peeters Publishers, 1992, p. 45-62.

- AUVRAY-ASSAYAS Clara, « Existence et providence des dieux dans la théologie stoïcienne : remarques sur l'ordre de l'exposé du "De natura deorum" (livre 2) d'après la tradition manuscrite », *Les Études philosophiques*, n° 1, 1999, p. 91-104.
- BABUT Daniel, *La religion des philosophes grecs : de Thalès aux stoïciens*, Première édition 1974, PUF, Paris, Les Belles Lettres, 2019.
- ——— « Stoïciens et Stoïcisme dans les "Dialogues Pythiques" de Plutarque », *Illinois Classical Studies*, vol. 18, 1993, p. 203-227.
- ——— *Plutarque et le stoïcisme*, PUF, Paris, 1969.
- BAKHOUCHE Béatrice, « Quelques réflexions sur le De divinatione de Cicéron, ou du texte au contexte », *L'information littéraire*, vol. 54, n° 4, 2002, p. 3-12.
- BALDASSARI Mariano, « Un trattatello plutarqueo di dialettica stoica », *Studi di filosofia antica*, n° 2, 1993, p. 43-65.
- BARNES Jonathan, *The Presocratic philosophers*, Londres, New York, Routledge, 1999.
- ——— *The toils of scepticism*, Cambridge, New York, Melbourne, Cambridge University Press, 1990.
- ——— « Scepticism and the arts », *Apeiron*, vol. 21, n° 2, 1988, p. 53-78.
- BARNOUW Jeffrey, *Propositional perception : phantasia, predication and sign in Plato, Aristotle and the Stoics*, Lanham, New York, Oxford, University Press of America, 2002.
- BARTON Roman Alexander, Alexander KLAUDIUS et Thomas MICKLICH (éd.), *Sympathy in Transformation: Dynamics between Rhetorics, Poetics and Ethics*, Berlin, Boston, De Gruyter, 2018.
- BAUMGARTEN Alexander, « Λίτος φερμένους. Notes towards Plotinus' Semiology of Heaven », *Cultura*, vol. 9, no. 1, 2012, p. 205-213.
- BEARD Mary, « Cicero and Divination: The Formation of a Latin Discourse », *The Journal of Roman Studies*, vol. 76, 1986, p. 33-46.
- BECK Deborah, « The Voice of the Seer in the Iliad and the Odyssey », dans Niall Slater (éd.), *Voice and Voices in Antiquity*, Leyde, Boston, Brill, 2017, p. 54-73.
- BELAYCHE Nicole et Jörg RÜPKE, *Revue de l'histoire des religions*, no. 2, 2007.
- BELTRÃO DA ROSA Claudia et Federico SANTANGELO, *Cicero and Roman religion : eight studies*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2020.
- BERCHMAN Robert M., *Mediators of the Divine: Horizons of Prophecy, Divination, Dreams, and Theurgy in Mediterranean Antiquity*, Scholars Press, 1998.
- BEERDEN Kim, *Worlds Full of Signs: Ancient Greek Divination in Context*, Leyde, Brill, 2013.
- BERGE Bram ten, « Dreams in Cicero's De Divinatione: Philosophical Tradition and Education », *Archiv für Religionsgeschichte*, vol. 15, n° 1, De Gruyter, 2014, p. 53-66.
- BERG R. M. van den, « Plotinus' Attitude to Traditional Cult: A Note on Porphyry VP 10 », *Ancient Philosophy*, vol. 19, n° 2, 1999, p. 345-360.
- BETT Richard, « Le signe dans la tradition pyrrhonienne », dans José Kany-Turpin (éd.), *Signe et prédiction dans l'Antiquité : actes du colloque international interdisciplinaire de Créteil et de Paris, 22-23-24 mai 2003*, Saint-Etienne, Publications de l'Université de Saint-Etienne, 2005, p. 29-48.
- BLOCH Raymond, *La Divination dans l'Antiquité*, Paris, Presses universitaires de France, coll. « Que sais-je ? », n° 2135, 1984.
- ——— *Les prodiges dans l'Antiquité classique: Grèce, Étrurie et Rome*, Paris, Presses Universitaires de France, coll. « Mythes et religions », n° 46, 1963.
- BOBZIEN Susanne, « Chrysippus' Theory of Causes », dans *Determinism, Freedom and Moral Responsibility. Essays in Ancient Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, 2021, p. 253-290.
- ——— « Demonstration and the Indemonstrability of the Stoic Indemonstrables », *Phronesis*, vol. 65, n° 3, 2020, p. 355-378.
- ——— « Chrysippus' Theory of Causes », dans Katerina Ierodiakonou (éd.), *Topics in Stoic Philosophy*, sans lieu, Oxford University Press, 1999, p. 196-242.
- ——— *Determinism and Freedom in Stoic Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, 1999.
- DE BOER Jelle Zeilinga, « Delphi's Small "omphalos". An Enigma », *Syllecta Classica*, vol. 18, n° 1, 2007, p. 81-104.
- BOERI Marcelo D., « Λ'οικειωσις et les rapports avec les dieux selon Hiéroclès : Stobée, Eclog. I, 3, 53, p. 63, 6-27 ; I, 3, 54, p. 64, 1-14 ; II, 9, 7, p. 181, 8-182, 30 », dans Jean-Baptiste Gourinat (éd.), *L'éthique du stoïcien Hiéroclès*, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, 2020, p. 87-104.
- BOOT P., « Plotinus' on "Providence (Ennead" III 2-3) : Three Interpretations », *Mnemosyne*, vol. 36, n° 3, 1983, p. 311-315.
- BORGEAUD Philippe, *La pensée européenne des religions*, Paris, Éditions du Seuil, 2021.
- BOS Abraham P., « « Pneuma » as quintessence of Aristotle's philosophy », *Hermes: Zeitschrift für Klassische Philologie*, vol. 141, n° 4, 2013, p. 417-434.
- BOSSINA Luciano, *Stoa, ellenismo e catastrofe tedesca*, Bari, Edizioni di Pagina, 2012.

- BOUCHE-LECLERCQ Auguste, *L'astrologie grecque*, Paris, Ernest Leroux Éditeur, 1899.
- ——— *Histoire de la Divination Dans L'Antiquité*, Paris, Ernest Leroux, Editeur, 1879, 4 vol.
- BOUSQUET Jean, « Observations sur l'« omphalos archaïque » de Delphes », *Bulletin de Correspondance Hellénique*, vol. 75, n° 1, 1951, p. 210-223.
- BOYANCE Pierre, *Études sur l'humanisme cicéronien*, Bruxelles, Latomus, 1970.
- ——— *Le culte des muses chez les philosophes grecs : études d'histoire et de psychologie religieuses*, Paris, E. de Boccard, 1937.
- BRAGUE Rémi, Jean-François COURTINE, Alexandre J.-L. DELAMARRE et Pierre AUBENQUE, *Concepts et catégories dans la pensée antique*, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1980.
- BREHIER Émile, *Chrysippe et l'ancien stoïcisme*, Nouvelle édition revue, Paris, Presses universitaires de France, 1951.
- ——— *La théorie des incorporels dans l'ancien stoïcisme*, 2e édition, Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 1928.
- ——— « La cosmologie stoïcienne à la fin du paganisme », *Revue de l'histoire des religions*, vol. 64, 1911, p. 1-20.
- BRENK Frederick E., *Frederick E. Brenk on Plutarch, Religious Thinker and Biographer: "The Religious Spirit of Plutarch of Chaironeia" and "The Life of Mark Antony"*, Lautaro Roig Lanzillotta (éd.), Leyde, Boston, Brill, 2017.
- BRISSON Luc, « Descente et retour de l'âme chez Plotin et chez Porphyre », *Études platoniciennes*, n° 17, 2022 (édition en ligne DOI : 10.4000/etudesplatoniciennes.).
- ——— « Amélius : Sa vie, son œuvre, sa doctrine, son style », dans Wolfgang Haase (éd.), *ANRW*, Berlin, Boston, De Gruyter, 2016, vol. 36/2, p. 793-861.
- ——— « Peut-on qualifier de "mystique" l'union de l'âme avec l'Un chez Plotin ? », dans Danielle Cohen-Levinas, Géraldine Roux et Meryem Sebti (éd.), *Mystique et philosophie dans les trois monothéismes*, Paris, Hermann, 2015, p. 13-27.
- ——— « The question of evil in the world of Plotinus », dans Pieter D'Hoine et Gerd Van Riel (éd.), *Fate, providence and moral responsibility in ancient, medieval and early modern thought t: studies in honour of Carlos Steel*, Louvain, Leuven University Press, 2014, p. 171-186.
- ——— « The Philosopher and the Magician (Porphyry, *Vita Plotini*, 10.1–13). Magic and Sympathy », dans Ueli Dill et Christine Walde (éd.), *Ancient Myth. Media, Transformations and Sense-Constructions*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2009, p. 189-202.
- ——— *Introduction à la philosophie du mythe*, 2e éd. revue et augmentée, Paris, J. Vrin, 2005.
- ——— « Peut-on parler d'union mystique chez Plotin ? », dans Alain Dierkens et Benoit Beyer de Ryke (éd.), *Mystique : la passion de l'Un, de l'Antiquité à nos jours*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2005, p. 61-72.
- ——— « L'oracle d'Apollon dans la Vie de Plotin par Porphyre », *Kernos*, n° 3, 1990, p. 77-88.
- ——— et Jean-Marie FLAMAND, « Structure, contenu et intentions de l'Oracle d'Apollon (Porphyre, VP 22) », dans *Porphyre, La Vie de Plotin*, Paris, Vrin, 1992, vol. 2, p. 565-602.
- ——— « Du bon usage du dérèglement », dans Jean-Pierre Vernant (éd.), *Divination et rationalité*, Paris, Éd. du Seuil, 1990, p. 202-248.
- BRITAIN Charles, « Posidonius' theory of predictive dreams », *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, vol. 40, 2011, p. 213-236.
- BROUILLETTE Xavier, *La Philosophie delphique de Plutarque. L'itinéraire des Dialogues pythiques*, Paris, Les Belles Lettres, 2014.
- BROUWER René, « Divine and Human Will in Imperial Stoicism », dans René Brouwer et Emmanuele Vimercati (éd.), *Fate, Providence and Free Will : Philosophy and Religion in Dialogue in the Early Imperial Age*, sans lieu, Brill, 2020, p. 31-48.
- ——— *The stoic sage : the early stoics on wisdom, sagehood, and Socrates*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 2014.
- BRUNSCHWIG Jacques, *Les Stoïciens et leur logique : actes d'un colloque tenu à Chantilly du 18 au 22 septembre 1976*, 2e édition revue, augmentée et mise à jour, Paris, J. Vrin, 2006.
- ——— « Le problème de l'héritage conceptuel dans le scepticisme : Sextus Empiricus et la notion de κριτήριον », dans *Études sur les philosophies hellénistiques : épicurisme, stoïcisme, scepticisme*, Presses Universitaires de France, Paris, 1995, p. 289-319.
- VAN DEN BRUWAENE Martin, *La Théologie de Cicéron*, Louvain, Bibliothèque de l'Université, 1937.
- BURKERT Walter, *Ancient mystery cults*, Cambridge, Londres, Harvard University Press, 1987.
- BURNS Dylan M., *Did God care ? Providence, dualism, and will in later greek and early christian philosophy*, Leyde, Boston, Brill, 2020.
- BURNYEAT M. F., « The origins of non-deductive inference », dans *Explorations in Ancient and Modern Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, vol. 1, p. 112-151.

- ——— « Gods and heaps », dans Malcolm Schofield et Martha Nussbaum (éd.), *Language and Logos : Studies in Ancient Greek Philosophy Presented to G. E. L. Owen*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982, p. 315-338.
- BUSINE Aude, *Paroles D'Apollon: Pratiques et Traditions Oraculaires Dans l'Antiquité Tardive (IIe - VIe Siècles)*, Leyde, Brill, 2005.
- BUSSANICH John, « Rebirth Eschatology in Plato and Plotinus », dans Vishwa Adluri (éd.), *Philosophy and Salvation in Greek Religion*, Berlin, Boston, Walter De Gruyter, 2013, p. 243-288.
- CABRERA Frank, « Evidence and explanation in Cicero's *On Divination* », *Studies in History and Philosophy of Science Part A*, vol. 82, 2020, p. 34-43.
- CAMBIANO Giuseppe, « Astronomy and Divination in Stoic Philosophy », dans Alan C. Bowen et Francesca Rochberg (éd.), *Hellenistic Astronomy*, Leyde, Boston, Brill, 2020, p. 607-618.
- CAIRO Maria Emilia, « "Religio" como elemento central de la identidad romana en *De Divinatione* de Ciceron », *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, vol. 114, n° 3, 2016, p. 75-96.
- ——— « La invocación de los antepasados en *De divinatione* y *De natura deorum* de Cicerón : « religio » e identidad romana a fines de la república », *Cuadernos de Filología Clásica. Estudios Latinos*, vol. 35, n° 2, 2015, p. 217-234.
- CAIZZI Fernanda Decleva, « Un convegno internazionale su «Diogene Laerzio storico del pensiero antico» (Napoli-Amalfi 30.9-3.10.1985) », *Rivista di Storia della Filosofia (1984-)*, vol. 41, n° 2, 1986, p. 341-345.
- CASSIN Barbara, « Homonymie et amphibolie, ou le mal radical en traduction », *Revue de Métaphysique et de Morale*, vol. 94, n° 1, 1989, p. 71-78.
- CHASE Michael, « Existe-t-il une mystique néoplatonicienne ? », dans Danielle Cohen-Levinas, Géraldine Roux et Meryem Sebti (éd.), *Mystique et philosophie dans les trois monothéismes*, Paris, Hermann, 2015, p. 29-42.
- CHIARADONNA Riccardo, « Plotinus' Metaphorical Reading of the Timaeus: Soul, Mathematics, Providence », dans Pieter d'Hoine et Gerd van Riel (éd.), *Fate, providence and moral responsibility in ancient, medieval and early modern thought: studies in honour of Carlos Steel*, Louvain, Leuven University Press, 2014, p. 187-210.
- CHRETIEN Jean-Louis, « L'analogie Selon Plotin », *Les Études philosophiques*, n° 3, Presses Universitaires de France, 1989, p. 305-318.
- CIAFARDONE Giuseppe, « Il *De divinatione* ciceroniano e la polemica di Carneade contro la divinazione », *ACME*, vol. 71, n° 2, 2018, p. 65-82.
- ——— « Cicerone e l'esistenza divina : qualche appunto su *De divinatione* 2.41 », *Prometheus. Rivista di studi classici*, vol. 43, n° 1, 2017, p. 97-111.
- COHEE Peter, « Is an augur a sacerdos? (Cic. Leg. 2.20–21) », *Philologus*, vol. 145, n° 1, 2001, p. 79-99.
- COLISH Marcia L., *The Stoic tradition from Antiquity to the early Middle Ages*, Leyde, E. J. Brill, 1985, vol. 2.
- COLLETTE Bernard, *The stoic doctrine of providence : a study of its development and of some of its major issues*, First, Abingdon, New York, Routledge, 2021.
- ——— et Sylvain DELCOMMINETTE, « La théorie stoïcienne du mélange total », *Revue de Philosophie Ancienne*, vol. 24, n° 2, 2006, p. 5-60.
- COMPATANGELO-SOUSSIGNAN Rita, « La théorie des marées de Poséidonios d'Apamée et les cycles de la nature dans la tradition philosophique des IVème-Ier siècles A.C », dans E. Bertrand et Rita Compatangelo-Soussignan (éd.), *Cycles de la Nature, Cycles de l'Histoire. De la découverte des météores à la fin de l'âge d'or, Actes des Journées d'étude du Mans (9 Novembre 2012 & 8 Novembre 2013)*, Bordeaux, Ausonius Éditions, 2015, p. 83-96.
- CONGRES INTERNATIONAL DE PHILOSOPHIE MEDIEVALE (éd.), *Arts libéraux et philosophie au Moyen Age : actes du quatrième Congrès international de philosophie médiévale, Université de Montréal, Montréal, Canada, 27 août - 2 septembre 1967*, Montréal, Québec, Paris, Institut d'études médiévales, J. Vrin, 1969.
- COOK ARTHUR BERNARD, *Zeus : A Study in Ancient Religion*, Cambridge, Cambridge University Press, 1925, vol. 2.
- COOPE Ursula, « Plotinus on Responsibility and Having a Free Principle », dans *Freedom and Responsibility in Neoplatonist Thought*, édition en ligne, Oxford University Press, 2020.
- CORRIGAN Kevin, « Divine and Human Freedom: Plotinus' New Understanding of Creative Agency », dans Anna Marmodoro et Brian D. Prince (éd.), *Causation and Creation in Late Antiquity.*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, p. 131-149.
- COUGHLIN Sean, David LEITH et Orly LEWIS (éd.), *The concept of pneuma after Aristotle*, Berlin, Edition Topoi, 2020.

- COULOUBARITSIS Lambros, « La psychologie chez Chrysippe », dans *Aspects de la philosophie hellénistique. Entretiens sur l'antiquité classique.*, Vandoeuvres-Genève, Fondation Hardt, 1986, vol. 32, p. 99-142.
- COURBY Fernand, *Fouilles de Delphes*, sans lieu, Éditions de Boccard, 1927, vol. II, *Topographie et architecture : la terrasse du temple*.
- COURBY Fernand, « L'omphalos delphique », *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 58, n° 3, 1914, p. 257-270.
- CUMONT Franz, *Lux perpetua*, Paris, P. Geuthner, 1949.
- ——— *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, Leroux, 1906.
- DELCOMMINETTE Sylvain, « Le dieu des philosophes », dans Bernard Collette-Dučić, Marc-Antoine Gavray et Jean-Marc Narbonne (éd.), *L'Esprit critique dans l'Antiquité*, Paris, Les Belles Lettres, 2019, vol. 1, *Critique et licence dans l'Antiquité*.
- DEMANGEL Robert, « Sur une anse d'amphore thasienne », *Bulletin de Correspondance Hellénique*, vol. 64, n° 1, 1940, p. 146-150.
- DILLON John, « Plotinus on whether the Stars are Causes », *Res Orientales*, vol. 12, 1999, p. 87-92.
- ——— et Anthony Arthur LONG (éd.), *The question of « eclecticism »: studies in later Greek philosophy*, Berkeley, Los Angeles, Londres, University of California Press, 1988.
- DODDS Eric Robertson, *The Greeks and the irrational*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1951.
- DOROTHEE Stéphane, *À l'origine du signe : le latin signum*, Paris, l'Harmattan, 2006.
- DRAGONA-MONACHOU Myrto, « Divine Providence in the Philosophy of the Empire », dans Wolfgang Haase (éd.), *ANRW*, Berlin, Boston, De Gruyter, 1994, vol. II, 36.7, p. 4417-4490.
- ——— *The stoic arguments for the existence and the providence of the gods*, Athens, National and Capodistrian University of Athens, Faculty of Arts, 1976.
- DRIEDIGER-MURPHY Lindsay G. et Esther EIDINOW (éd.), *Ancient Divination and Experience*, Oxford, Oxford University Press, 2019.
- DURAND René, *La Date du « De divinatione »*, Paris, Mélanges Boissier, 1903.
- EBERT Theodor, « La théorie du signe entre la médecine et la philosophie », dans José Kany-Turpin (éd.), *Signe et prédiction dans l'Antiquité : actes du colloque international interdisciplinaire de Créteil et de Paris, 22-23-24 mai 2003*, Saint-Etienne, Publications de l'Université de Saint-Etienne, 2005, p. 51-63.
- ——— « Dialecticians and Stoics on the Classification of Propositions », dans Klaus Döring et Theodor Ebert (éd.), *Dialektiker und Stoiker. Zur Logik der Stoa und ihrer Vorläufer*, Stuttgart, Steiner Verlag, 1993, p. 111-127.
- ——— « The Origin of the Stoic Theory of Signs in Sextus Empiricus », *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, vol. 5, 1987, p. 83-126.
- EDELSTEIN Ludwig, « Hippocratic Prognosis », dans C. Lilian Temkin et Owsei Temkin (éd.), *Ancient Medicine. Selected papers of Ludwig Edelstein*, Baltimore, The John Hopkins Press, 1967, p. 65-86.
- EMLSSON Eyjólfur K., « Plotinus on sympatheia », dans Eric Schliesser (éd.), *Sympathy*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2015, p. 36-60.
- ——— « Plotinus on Sense Perception », dans Simo Knuuttila et Pekka Kärkkäinen (éd.), *Theories of Perception in Medieval and Early Modern Philosophy*, Dordrecht, Springer Netherlands, 2008, p. 23-33.
- ENGBERG-PEDERSEN Troels, *The stoic theory of oikeiosis : moral development and interaction in early stoic philosophy*, Esbjerg, Aarhus University Press, 1990.
- FADDA Tania, *Présence et sens de κίνησις dans les Ennéades de Plotin*, thèse de doctorat, Université Grenoble Alpes - Università degli studi di Cagliari, 2016.
- FERRETTI S., « La metafora del mondo come teatro in Plotino. Enn. III 2 », dans Marta Herling et Mario Reale (éd.), *Storia, filosofia e letteratura : studi in onore di Gennaro Sasso*, Napoli, Bibliopolis, 1999, p. 77-96.
- FERRARI Franco, « Platonic Elements in the Chaldaean Oracles », dans Delfim F. Leão et Fernando Lautaro Roig Lanzillotta (éd.), *A Man of Many Interests: Plutarch on Religion, Myth, and Magic*, Leyde, Brill, 2019, p. 263-279.
- FESTUGIERE André-Jean, *La Révélation d'Hermès Trismégiste*, Nouvelle édition enrichie, Paris, Les Belles Lettres, 2014.
- ——— *Personal religion among the Greeks*, Berkeley Los Angeles, University of California Press, 1954.
- ——— *La révélation d'Hermès Trismégiste*, Paris, J. Gabalda, 1949, vol. 2, *Le dieu cosmique*.
- ——— *La révélation d'Hermès Trismégiste*, Paris, J. Gabalda, 1944, vol. 1, *L'astrologie et les sciences occultes*.
- FINAMORE John F., *Iamblichus and the Theory of the Vehicle of the Soul*, Chico, Scholars Press, 1985.
- ——— « Iamblichus on Light and the Transparent », dans Henry J. Blumenthal et G. Clark (éd.), *The Divine Iamblichus: Philosopher and Man of Gods*, Bristol, Bristol Classical Press, 1993, p. 55-73.
- FINKELBERG Aryeh, *Heraclitus and Thales' conceptual scheme : a historical study*, Leyde, Boston, Brill,

2017.

- FLACELIERE Robert, *Devins et oracles grecs*, Paris, Presses Universitaires de France, 1961.
- FLOWER Michael A., *The seer in ancient Greece*, Berkeley, University of California Press, 2008.
- FONTENROSE Joseph, *The Delphic oracle: its responses and operations with a catalogue of responses*, Berkeley, Los Angeles, Londres, University of California Press, 1978.
- FOUCAULT Michel, *Le gouvernement de soi et des autres : Cours au Collège de France (1982-1983)*, Paris, EHESS, Gallimard, Editions du Seuil, 2008.
- FRAÑO Peter, « Cicero's translations of the Stoic term συμπάθεια into Latin », *Graeco-Latina Brunensia*, n° 2, 2020, p. 87-97).
- FREDE Dorothea et Burkhard REIS (éd.), *Body and soul in ancient philosophy*, Berlin, New York, Walter De Gruyter, 2009.
- FREDE Michael, *A free will: origins of the notion in ancient thought*, Berkeley, Los Angeles, Londres, University of California Press, 2011.
- ——— « The case for pagan monotheism in Greek and Graeco-Roman antiquity », dans Stephen Mitchell et Peter van Nuffelen (éd.), *One God*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, p. 53-81.
- ——— « La théologie stoïcienne », dans *Les stoïciens*, Paris, Vrin, 2005, p. 213-232.
- ——— *Essays in ancient philosophy*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1987.
- FRICK Peter, *Divine Providence in Philo of Alexandria*, Tübingen, Mohr Siebeck, 1999.
- FRIXIONE E., « Pneuma-Fire Interactions in Hippocratic Physiology », *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, vol. 68, n° 4, 2013, p. 505-528.
- GATTI Maria Luisa, « Lithoi Pheromenoi. Fate, Soul and Self-Determination in Enneads 3.1 », dans René Brouwer et Emmanuele Vimercati (éd.), *Fate, Providence and Free Will: Philosophy and Religion in Dialogue in the Early Imperial Age*, Leyde, Boston, Brill, 2020, p. 249-273.
- GEORGOUDI Stella, Renée KOCH PIETTRE et Francis SCHMIDT, *La raison des signes: présages, rites, destin dans les sociétés de la Méditerranée ancienne*, Leyde, Boston, Brill, 2012.
- GERSH Stephen, « Plotinus on Harmonia : Musical metaphors and their uses in the Enneads », dans John Dillon et Monique Dixsaut (éd.), *Agonistes. Essays in Honour of Denis O'Brien*, Burlington, Ashgate, 2005, p. 181-192.
- GERSON Lloyd P., « Plotinus », dans Graham Oppy et Nick Trakakis (éd.), *Ancient Philosophy of Religion*, Londres, New York, Routledge, 2009, p. 211-222.
- ——— *Plotinus*, Londres, Routledge, 1998.
- ——— « Epistrophe pros heauton: History and Meaning », *Documenti e Studi Sulla Tradizione Filosofica Medievale*, n° 7, 1997, p. 1-32.
- ——— *God and Greek philosophy: studies in early history of natural theology*, Londres, New York, Routledge, 1990.
- GIGANTE Marcello, « Biografia e dossografia in Diogene Laerzio », dans *Elenchos. Rivista di studi sul pensiero antico*, no.7, Napoli, Bibliopolis, 1986, p. 7-102.
- GILL Christopher, *The structured self in Hellenistic and Roman thought*, Oxford, Oxford University Press, 2006.
- GOAR Robert Jefferson, *Cicero and the state religion*, Amsterdam, Hakkert, 1972.
- GOARZIN Maël, *Occupations quotidiennes et pratiques du corps dans les biographies néoplatoniciennes*, thèse de doctorat, EPHE-PSL, Université de Lausanne, 2021.
- GOGGINS Rory B., « Two points regarding Chrysippean theology », *Ancient Philosophy*, vol. 31, n° 2, 2011, p. 339-350.
- GOLDSCHMIDT Victor, *Le Système stoïcien et l'idée de temps*, Paris, J. Vrin, 1953.
- GOLITSIS Pantelis, « Aristotle on Ambiguity », dans *Strategies of Ambiguity in Ancient Literature*, Berlin, De Gruyter, 2021, p. 11-28.
- GORDON Richard, « Superstitio : Superstition and Religious Repression in the Late Roman Republic and Principate (100 bce –300 ce) », *Past & Present*, vol. 199, suppl_3, 2008, p. 72-94.
- GÖRLER Woldemar, « Les "évidences" dans la philosophie hellénistique », dans Carlos Lévy et Laurent Pernot (éd.), *Dire l'évidence : philosophie et rhétorique antiques*, Paris Montréal, Ed. L'Harmattan, 1997, p. 131-143.
- GOULD JR. Josiah B., « Chrysippus: On the Criteria for the Truth of a Conditional Proposition », *Phronesis*, vol. 12, n° 2, 1967, p. 152-161.
- GOULET Richard, *Dictionnaire des philosophes antiques*, Paris, CNRS Éditions, 2016, vol. VI. De Sabinillus à Tyrénéos.
- ——— « La classification stoïcienne des propositions simples », dans Jacques Brunschwig (éd.), *Les Stoïciens et leur logique*, Paris, Vrin, 2006, p. 193-221.
- ——— *Études sur les vies de philosophes dans l'Antiquité tardive: Diogène Laërce, Porphyre de Tyr, Eunape de Sardes*, Paris, J. Vrin, coll. « Textes et traditions », n° 1, 2001.

- ——— *Dictionnaire des philosophes antiques*, Paris, CNRS éd, 2000, vol. 3. *D'Eccélos à Juvénal*.
- ——— « Le plan de la Vie de Plotin », dans *Porphyre, La Vie de Plotin*, Paris, Vrin, 1992, vol. 2, p. 77-86.
- ——— « Sur quelques interprétations récentes de l'Oracle d'Apollon », dans *Porphyre, La Vie de Plotin*, Paris, Vrin, 1992, vol. 2, p. 603-618.
- GOURINAT Jean-Baptiste, *Les stoïciens et l'âme*, Publié initialement en 1996. Édition revue et mise à jour., Paris, Librairie philosophique J. Vrin, 2017.
- ——— (éd.), *L'éthique du stoïcien Hiéroclès*, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2016.
- ——— « Les signes du futur dans le stoïcisme : problèmes logiques et philosophiques », dans Renée Koch Piettre, Francis Schmidt et Stella Georgoudi (éd.), *La raison des signes: Présages, rites, destin dans les sociétés de la méditerranée ancienne*, Leyde, Boston, Brill, 2012, p. 557-575.
- ——— « Le traité de Chrysippe Sur l'âme », *Revue de Métaphysique et de Morale*, n° 4, Presses Universitaires de France, 2005, p. 557-577.
- ——— *La dialectique des stoïciens*, Paris, J. Vrin, 2000.
- GRAESER Andreas, *Plotinus and the Stoics: A Preliminary Study*, Leyde, Brill, 1972.
- GREENBAUM Dorian Gieseler, « Divination and decumbiture : cathartic astrology and Greek medicine », dans Crystal Addey (éd.), *Divination and Knowledge in Greco-Roman Antiquity*, Londres, New York, Routledge, 2021, p. 109-137.
- GRIFFITHS J. Gwyn, « The Delphic E: A New Approach », *Hermes*, vol. 83, n° 2, 1955, p. 237-245.
- GUILLAUMONT François et Sophie ROESCH (éd.), *La divination dans la Rome antique : études lexicales*, Paris, L'Harmattan, 2014.
- ——— *Le De divinatione de Cicéron et les théories antiques de la divination*, Bruxelles, Latomus, 2006.
- ——— *Philosophe et augure : recherches sur la théorie cicéronienne de la divination*, Bruxelles, Latomus, 1984.
- GURTLER Gary M., « Providence: the Platonic demiurge and Hellenistic causality », dans Michael F. Wagner (éd.), *Neoplatonism and nature : Studies in Plotinus' « Enneads »*, Albany, State University of New York Press, 2002, p. 99-124.
- ——— « Sympathy: Stoic materialism and the Platonic soul », dans Michael F. Wagner (éd.), *Neoplatonism and nature : studies in Plotinus' « Enneads »*, Albany, State University of New York Press, 2002, p. 241-276.
- HAACK Marie-Laurence, *Les haruspices dans le monde romain*, dans *Les haruspices dans le monde romain*, Pessac, Ausonius Éditions, 2019.
- HADOT Ilsetraut et Stéphane TOULOUSE, *Apprendre à philosopher dans l'Antiquité tardive : commentaire à la seconde partie du manuel d'Epictète, chapitre 22-fin*, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 2022.
- ——— « Les attitudes diverses des Néoplatoniciens au sujet de la théurgie », *Hyperboreus: Studia Classica*, vol. 23, n° 1, 2017, p. 92-122.
- ——— *Sénèque : direction spirituelle et pratique de la philosophie*, Paris, Vrin, 2014.
- ——— *Arts libéraux et philosophie dans la pensée antique : contribution à l'histoire de l'éducation et de la culture dans l'antiquité*, 2e édition revue et considérablement augmentée, Paris, J. Vrin, 2005.
- ——— et Pierre HADOT, *Apprendre à philosopher dans l'Antiquité : l'enseignement du Manuel d'Epictète et son commentaire néoplatonicien*, Paris, Le livre de poche, 2004.
- ——— « Epicure et l'enseignement philosophique hellénistique et romain », dans *Actes du VIIIe congrès de l'Association Guillaume Budé (Paris, 5-10 avril, 1968)*, Paris, Les Belles Lettres, 1969, p. 347-354.
- HADOT Pierre, *Le voile d'Isis : essai sur l'histoire de l'idée de nature*, Paris, Gallimard, 2008.
- ——— *Plotin ou La simplicité du regard*, Paris, Gallimard, coll. « Folio », n° 302, 1997.
- ——— et Arnold I. DAVIDSON, *Philosophy as a way of life: spiritual exercises from Socrates to Foucault*, Malden, Blackwell, 1995.
- ——— *La citadelle intérieure : introduction aux « Pensées » de Marc Aurèle*, Paris, Fayard, 1992.
- ——— « Philosophie, discours philosophique, et divisions de la philosophie chez les stoïciens », *Revue Internationale de Philosophie*, vol. 45, 178 (3), 1991, p. 205-219.
- ——— *Exercices spirituels et philosophie antique*, 2e éd. revue et augmentée, Paris, Études augustiniennes, 1987.
- ——— « L' « Amour Magicien ». Aux Origenes De La Notion De « Magia Naturalis »: Platon, Plotin, Marsile Ficin », *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, vol. 172, n° 2, 1982, p. 283-292.
- ——— « Sur divers sens du mot pragma dans la tradition philosophique grecque », dans Pierre Aubenque (éd.), *Concepts et Catégories dans la Pensée Antique*, Paris, Vrin, 1980, p. 312-318.
- ——— « Les divisions des parties de la philosophie dans l'Antiquité », *Museum Helveticum*, vol. 36, n° 4, 1979, p. 201-223.
- ——— *Porphyre et Victorinus*, Paris, Études Augustiniennes, 1968, 2 vol.

- HAHM David E., « Diogenes Laertius VII: On the Stoics », dans *ANRW*, Berlin, New York, Walter De Gruyter, 1992, vol. 36.6, p. 4076-4182.
- ——— *The origins of Stoic cosmology*, Columbus, Ohio State University Press, 1977.
- HAHMANN Andree, « Cicero Defining the Stoic Science of Divination », *Apeiron*, vol. 52, n° 3, 2019, p. 317-337.
- HALL J.J., *The Meteorology of Posidonius*, Londres, Taylor & Francis, 2023.
- HANKEY Wayne J., « Neoplatonist surprises : the doctrine of providence of Plotinus and his followers both conscious and unconscious », *Dionysius*, vol. 27, 2009, p. 117-125.
- HANKINSON R. J., *Cause and Explanation in Ancient Greek Thought*, Oxford, Clarendon Press, 1998.
- ——— « Cicero's rope », dans Keimpe Algra, David T. Runia et Pieter Willem van der Horst (éd.), *Polyhistor: studies in the history and historiography of ancient philosophy presented to Jaap Mansfeld on his sixtieth birthday*, E. J. Brill, Leyde, New York, Cologne, 1996, p. 183-205.
- ——— « Stoicism, Science and Divination », *Apeiron*, vol. 21, n° 2, 1988, p. 123-160.
- HARRISON Jane Ellen Harrison, « On the E at Delphi », dans *Comptes rendus du Congrès international d'archéologie*, Athènes, Imprimerie « Hestia » C. Meissner & N. Kargadouris, 1905, p. 194-196.
- HARTFELDER Karl, *Die Quellen von Ciceros zwei Büchern de divinatione*, Fribourg, Universitäts-Buchdruckerei von Chr. Lehmann, 1878.
- HELLE Reier, « Hierocles and the Stoic Theory of Blending », *Phronesis*, vol. 63, n° 1, 2018, p. 87-116.
- HENRY Paul, « Le problème de la liberté chez Plotin », *Revue Neo-Scholastique de Philosophie de Louvain*, vol. 33, n° 29, 1931, p. 50-79.
- HERSHBELL Jackson P., « Plutarch and Stoicism », dans *ANRW*, Berlin, De Gruyter, 1992, vol. 36.5, p. 3336-3352.
- HOFFMANN Philippe, « Maximes, proverbes et formes brèves dans la philosophie grecque », dans Jean-Noël Robert et Michel Zink (éd.), *Les petites phrases. Puissance de la brièveté dans les littératures d'Orient et d'Occident*, Paris, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2020, p. 13-89.
- HOLMES Brooke, « Holism, Sympathy, and the Living Being in Ancient Greek Medicine and Philosophy », dans *Holism in Ancient Medicine and Its Reception*, Leyde, Boston, Brill, 2021, p. 47-83.
- HUTCHINSON D. M., « Sympathy, awareness, and belonging to oneself in Plotinus », dans Richard Patterson, Vassilis Karasmanis et Arnold Hermann (éd.), *Presocratics and Plato: festschrift at Delphi in honor of Charles Kahn : papers presented at the festschrift symposium in honor of Charles Kahn organized by the HYELE Institute for Comparative Studies, European Cultural Center of Delphi, June 3rd-7th, 2009, Delphi, Greece*, Las Vegas, Parmenides Publ., 2012, p. 491-510.
- IERODIAKONOU Katerina, « The notion of energeia in Hellenistic philosophy », dans Ben Morison et Katerina Ierodiakonou (éd.), *Episteme, etc.: Essays in Honour of Jonathan Barnes*, Oxford, Oxford University Press, 2011, p. 60-73.
- ——— « The Stoic Division of Philosophy », *Phronesis*, vol. 38, n° 1, 1993, p. 57-74.
- ILDEFONSE Frédérique, « Evidence sensible et discours dans le stoïcisme », dans Carlos Lévy et Laurent Pernot (éd.), *Dire l'évidence : philosophie et rhétorique antiques*, Paris Montréal (Québec), Ed. L'Harmattan, 1997, p. 113-129.
- IOPPOLO Anna Maria, « Il concetto di causa nella filosofia ellenistica e romana », dans Wolfgang Haase et Hildegard Temporini (éd.), *ANRW*, Berlin, New York, Walter De Gruyter, 1994, vol. II, 36.7, p. 4492-4545.
- ISNARDI PARENTE Margherita, « Ierocle stoico. Oikeiosis e doveri sociali », dans *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin, New York, Walter De Gruyter, 1989, vol. II, 36.3, p. 2201-2226.
- JAILLARD Dominique, « Plutarque et la divination : la piété d'un prêtre philosophe », *Revue de l'histoire des religions*, n° 2, 2007, p. 149-169.
- JEDAN Christoph, *Stoic Virtues: Chrysippus and the Religious Character of Stoic Ethics*, London, Bloomsbury, 2012.
- JOHANSSON Karin, *The birds in the Iliad: identities, interactions and functions*, Göteborg, Univ. of Gothenburg, Acta Universitatis Gothoburgensis, 2012.
- JOHNSTON Sarah Iles, *Ancient Greek Divination*, Hoboken, John Wiley & Sons, 2008.
- ——— et Peter T. STRUCK, *Mantikê: Studies in Ancient Divination*, Leyde, Brill, 2005.
- KALDERON Mark Eli, *Sympathy in perception*, New York, Cambridge University Press, 2017.
- KALLIGÁS Pávlos, *The Enneads of Plotinus : a commentary*, Elizabeth Key Fowden et Nicolas Pilavachi (trad.), Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2014.
- KANY-TURPIN José, *Signe et prédiction dans l'Antiquité : actes du colloque international interdisciplinaire de Créteil et de Paris, 22-23-24 mai 2003*, Saint-Etienne, Publications de l'Université de Saint-Etienne, 2005.
- KIDD I. G., « Philosophy and Science in Posidonius », *Antike und Abendland*, vol. 24, 1978, p. 7-15.
- KINDT Julia, « Oracular Ambiguity », *Classicum*, vol. 34, n° 1, 2008, p. 23-27.

- KLEIN Jacob, « The Stoic Argument from Oikeiōsis », dans Victor Caston (éd.), *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, 2016, vol. 50, p. 143-200.
- LACROIX Francis, « Aux origines de l'ὁμοούσιος : les sources gnostiques et ses répercussions », dans Jean-Marc Narbonne, Francis Lacroix, Mauricio Pagotto Marsola et Zeke Mazur, *Salut gnostique et métaphysique plotinienne : cinq études*, Laval, Presses de l'Université Laval, 2022, p. 57-93.
- LAFFRANQUE Marie, *Poseidonios d'Apamée : essai de mise au point*, Paris, Presses Universitaires de France, 1964.
- LAURAND Valéry, « La sympathie universelle : union et séparation », *Revue de Métaphysique et de Morale*, n° 4, 2005, p. 517-535.
- LAIGNOUX Raphaëlle, « L'utilisation de la religion dans la légitimation du pouvoir : quelques pistes de recherche pour les années 44-42 av. J.-C. », *Cahiers « Mondes anciens ». Histoire et anthropologie des mondes anciens*, n° 2, 2011 (édition en ligne : DOI : 10.4000/mondesanciens.360).
- LAVAUD Laurent, « La métaphore de la liberté : Liberté humaine et liberté divine chez Plotin », *Archives de Philosophie*, vol. 75, n° 1, 2012, p. 11-28.
- LAWRENCE Marilyn, « Who thought the stars are causes? The astrological doctrine criticized by Plotinus », dans John F. Finamore et Robert M. Berchman (éd.), *Metaphysical patterns in Platonism: ancient, medieval, Renaissance, and modern times*, New Orleans, University Press of the South, 2007, p. 17-31.
- LERNOULD Alain, « Plutarque, E de Delphes 387 d2-9. Une interprétation philosophique de l'épisode de l'enlèvement du trépied par Héraclès : une erreur de jeunesse », *Revue des Études Grecques*, vol. 113, n° 1, 2000, p. 147-171.
- LEROUX G., « Human Freedom in the Thought of Plotinus », dans Lloyd P. Gerson (éd.), *The Cambridge Companion to Plotinus*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, p. 292-314.
- LEVEQUE Pierre, *Aurea catena Homeri : une étude sur l'allégorie grecque*, Paris, Les Belles Lettres, 1959.
- LEVY Carlos, « De Chrysippe à Posidonius : variations stoïciennes sur le thème de la divination », dans J.-G. Heintz (éd.), *Oracles et prophéties dans l'Antiquité*, Paris, Editions de Boccard, 1997, p. 321-343.
- ——— et Laurent PERNOT (éd.), *Dire l'évidence : philosophie et rhétorique antiques*, Paris, Montréal, Ed. L'Harmattan, 1997.
- ——— *Cicero Academicus. Recherches sur les Académiques et sur la philosophie cicéronienne*, Rome, École française de Rome, 1992.
- LEWY Hans, *Chaldaean oracles and theurgy: mysticism, magic and platonism in the later Roman empire*, 3e édition, Première édition publiée en 1956, Paris, Institut d'études augustiniennes, 2011.
- VAN LIEFFERINGE Carine, *La théurgie : des Oracles chaldaïques à Proclus*, Liège, Centre international d'étude de la religion grecque antique, 1999.
- LINDERSKI Jerzy, « The Augural Law », dans *ANRW*, Berlin, Walter De Gruyter, 1986, vol. II, 16.3, p. 2147-2312.
- ——— « Cicero and Roman Divination », *La Parola del Passato*, vol. 37, n° 202, 1982, p. 458-484.
- LØKKE Håvard, *Knowledge and virtue in early Stoicism*, 2015, Dordrecht, Springer.

- MACBAIN Bruce, *Prodigy and expiation: a study in religion and politics in Republican Rome*, Bruxelles, Latomus, 1982.

- MACGILLIVRAY Erlend D., « Reassessing Epictetus' Opinion of Divination », *Apeiron*, vol. 53, n° 2, 2020, p. 147-160.

- MAGDALINO Paul et Andrei TIMOTIN, *Savoirs prédictifs et techniques divinatoires de l'antiquité tardive à Byzance*, Seyssel, La Pomme d'or, 2019.

- MAN Andrei-Tudor, « Chrysippus' theory of divination in Cicero, De divinatione. », dans Paul Magdalino et Andrei Timotin (éd.), *Savoirs prédictifs et techniques divinatoires de l'antiquité tardive à Byzance*, Seyssel, La Pomme d'or, 2019, p. 39-69.

- ——— « The Role of Divination in the Stoic System », *Hermeneia: Journal of Hermeneutics, Art Theory & Criticism*, n° 23, 2019, p. 155-174.

- MANETTI Giovanni, *Le teorie del segno nell'antichità classica*, Milano, Bompiani, 1987.

- MANDEL Joshua, « State religion and superstition as reflected in Cicero's philosophical works », *Euphrosyne*, vol. 12, janvier 1983, p. 79-110.

- MANSFELD Jaap, « Theology », dans Jaap Mansfeld, Jonathan Barnes, Keimpe Algra et Malcolm Schofield (éd.), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 452-478.
- ——— « Diogenes Laertius on stoic philosophy », dans *Elenchos. Rivista di studi sul pensiero antico*, no. 7, 1986, p. 297-382.
- ——— « Providence and the Destruction of the Universe in Early Stoic Thought. With Some Remarks on the “Mysteries of Philosophy” », dans M.J. Vermaseren (éd.), *Studies in Hellenistic Religions*, Leiden, E.J. Brill, 1979, p. 129-188.
- MARROU Henri-Irénée, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, Paris, Ed. du Seuil, 1981, 2 vol.
- MARTIN Dale B., *Inventing superstition: from the Hippocratics to the Christians*, Cambridge, Londres, Harvard University Press, 2004.
- MARTIN Jean-Pierre, *Providentia deorum : recherches sur certains aspects religieux du pouvoir impérial romain*, Rome, École française de Rome, 1982.
- MASI Francesca, Stefano MASO et Michele ALESSANDRELLI (éd.), *Fate, chance, and fortune in ancient thought*, Amsterdam, Hakkert, 2013.
- MATES Benson, *Stoic Logic*, Berkeley, Los Angeles, University of California Press, 1953.
- ——— « Diodorean Implication », *The Philosophical Review*, vol. 58, n° 3, 1949, p. 234-242.
- MAZUR Zeke, « Unio Magica: Part II : Plotinus, Theurgy, and the Question of Ritual », *Dionysius*, vol. 22, 2004, p. 29-56.
- ——— « Unio Magica: Part I: On the Magical Origins of Plotinus' Mysticism », *Dionysius*, vol. 21, 2003, p. 23-52.
- O'MEARA Dominic, « Souls and Cities in Late Ancient Platonic Philosophy », *Chôra*, vol. 14, 2016, p. 15-28.
- DI MEGLIO Alessandra, « Le traduzioni ciceroniane di συμπάθεια », *Lexis: Poetica, Retorica e Comunicazione nella Tradizione Classica*, vol. 37, 2019, p. 151-166.
- MEJER Jørgen, *Diogenes Laertius and his Hellenistic background*, Wiesbaden, F. Steiner, 1978.
- MEIJER Pieter Ane, *Stoic theology : proofs for the existence of the cosmic God and of the traditional gods including a commentary on Cleanthes « Hymn on Zeus »*, Delft, Eburon, 2007.
- MERLAN Philip, « Plotinus and Magic », *Isis*, vol. 44, n° 4, 1953, p. 341-348.
- MEYER Susan Sauvé, « Chain of Causes », dans Ricardo Salles (éd.), *God and Cosmos in Stoicism*, Oxford, Oxford University Press, 2009, p. 71-90.
- MICHALEWSKI Alexandra, « Plotinus on Music, Rhythm, and Harmony », dans Federico M. Petrucci et Francesco Pelosi (éd.), *Music and Philosophy in the Roman Empire*, Cambridge, Cambridge University Press, 2020, p. 178-197.
- MITCHELL Stephen et Peter VAN NUFFELEN, *Monotheism between pagans and christians in late Antiquity*, Leuven Walpole, Peeters, 2010.
- MOREAU Joseph, *L'âme du monde : de Platon aux stoïciens*, Paris, les Belles Lettres, 1939.
- MOTTE André et Vinciane PIRENNE-DELFORGE (éd.), *Kernos*, no. 26, 2013.
- MÜLLER Friedrich Max, *Lectures on the Origin and Growth of Religion*, Londres, Longmans, Green et Co., 1878.
- NAGY Anna, « Author and Actor Plotinus and the Stoics on the Autonomy of Action », *Rivista di Filosofia Neo-Scolastica*, vol. 109, n° 1, 2017, p. 109-130.
- NARBONNE Jean-Marc, « Logique et narrativité dans la mystique plotinienne », dans Danielle Cohen-Levinas, Géraldine Roux et Meryem Sebti (éd.), *Mystique et philosophie dans les trois monothéismes*, Paris, Hermann, 2015, p. 43-66.
- ——— *Plotinus in dialogue with the Gnostics*, Leyde, Boston, Brill, 2011.
- ——— « Liberté divine chez Plotin et Jamblique (Traité 39 [VI 8] 7, 11-15 et De mysteriis III, 17-20) », dans John Dillon et Jure Zovko (éd.), *Platonism and Forms of Intelligence*, Berlin, Akademie Verlag, 2008, p. 275-290.
- NOBLE Christopher et Nathan POWERS, « Creation and Divine Providence in Plotinus », dans Anna Marmodoro et Brian D. Prince (éd.), *Causation and Creation in Late Antiquity*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, p. 51-70.
- NOCK Arthur Darby, « Hellenistic Mysteries and Christian Sacraments », *Mnemosyne*, vol. 5, n° 3, 1952, p. 177-213.
- ——— *Essays on religion and the Ancient World. Selected and edited, with an introduction, bibliography of Nock's writings and indexes*, Zeph Stewart (éd.), Cambridge, Harvard University Press, 1972.
- VAN NUFFELEN Peter, *Rethinking the Gods : Philosophical Readings of Religion in the Post-Hellenistic Period*, Cambridge, Cambridge University Press, 2011.
- ——— « Pagan monotheism as a religious phenomenon », dans Stephen Mitchell et Peter van Nuffelen (éd.), *One God*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, p. 16-33.

- OPSOMER Jan, « Is Plutarch Really Hostile to the Stoics? », dans Troels Engberg-Pedersen (éd.), *From Stoicism to Platonism: The Development of Philosophy, 100 BCE–100 CE*, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, p. 296-321.
- ——— « Plutarch and the Stoics », dans Mark Beck (éd.), *A Companion to Plutarch*, Oxford, Blackwell Publishing, 2013, p. 88-103.
- ——— « Éléments stoïciens dans le De E apud Delphos de Plutarque », dans Jacques Boulogne, Michèle Broze et Lambros Couloubaritsis (éd.), *Les platonismes des premiers siècles de notre Ère. Plutarque, L'E de Delphes (Mythe, religion et philosophie)*, Bruxelles, Editions Ousia, 2006, p. 147-170.
- OUSAGER Asger, *Plotinus on selfhood, freedom and politics*, Aarhus, Aarhus University Press, 2004.
- PARKER Robert, « Greek states and Greek oracles », *History of Political Thought*, vol. 6, n° 1/2, 1985, p. 298-326
- PELLEGRIN Pierre, « Scepticisme et sémiologie médicale », dans José Kany-Turpin (éd.), *Signe et prédiction dans l'Antiquité : actes du colloque international interdisciplinaire de Créteil et de Paris, 22-23-24 mai 2003*, Saint-Etienne, Publications de l'Université de Saint-Etienne, 2005, p. 66-82.
- PEMBROKE Simon, « Oikeiōsis », dans Anthony A. Long (éd.), *Problems in Stoicism*, Londres, Athlone Press, 1971, p. 114-149.
- PEPIN Jean, « L'épisode du portrait de Plotin », dans Porphyre, *La Vie de Plotin*, Paris, Vrin, 1992, vol. 2, p. 301-334.
- ——— « La dernière parole de Plotin », dans Porphyre, *La Vie de Plotin*, Paris, Vrin, 1992, vol. 2, p. 355-384.
- ——— *Mythe et allégorie : les origines grecques et les contestations judéo-chrétiennes*, Nouvelle éd. revue et augmentée, Première édition 1958, Paris, Études augustiniennes, 1976.
- PEROLI Enrico, « Divine Causality. Demiurge and Providence in Plotinus », dans René Brouwer et Emmanuele Vimercati (éd.), *Fate, Providence and Free Will: Philosophy and Religion in Dialogue in the Early Imperial Age*, Leyde, Boston, Brill, 2020, p. 231-248.
- PETIT Caroline, « Signes et présages : le discours prédictif et ses enjeux chez Galien, Artémidore et Ptolémée », dans Christophe Chandezon et Julien du Bouchet (éd.), *Artémidore de Daldis et l'interprétation des rêves. Quatorze études*, Paris, Les Belles Lettres, 2014, p. 161-187.
- PIA COMELLA Jordi, « L'usage des prières dans le stoïcisme impérial romain : les exemples de Sénèque, Perse, Épictète et Marc Aurèle », dans Philippe Hoffmann et Andrei Timotin (éd.), *Théories et pratiques de la prière à la fin de l'antiquité*, Turnhout, Brepols, 2020, p. 143-160.
- ——— « Prière et « appropriation » des dogmes dans le stoïcisme impérial romain », *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*, Tome XC, n° 1, Klincksieck, 2016, p. 139-164.
- ——— *Une piété de la raison. Philosophie et religion dans le stoïcisme impérial : des « Lettres à Lucilius » de Sénèque aux « Pensées » de Marc-Aurèle*, Turnhout, Brepols, 2014.
- PIGLER Agnès, « La Réception Plotinienne De La Notion Stoïcienne De Sympathie Universelle », *Revue de Philosophie Ancienne*, vol. 19, n° 1, 2001, p. 45-78.
- DES PLACES Édouard, *Syngeneia ; la parenté de l'homme avec dieu, d'Homère à la patristique*, Paris, C. Klincksieck, 1964.
- POHLENZ Max, *Die Stoa: Geschichte einer geistigen Bewegung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1948, 2 vol.
- PUCCI Pietro, *Enigma, segreto, oracolo*, Roma, Gruppo editoriale internazionale, 1996.
- RAMELLI Iliaria, *Hierocles the Stoic : Elements of ethics, fragments and excerpts*, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2009.
- REINHARDT Karl, *Poseidonios von Apameia: der Rhodier genannt*, Stuttgart, A. Druckenmüller, 1954.
- ——— *Kosmos und Sympathie: neue Untersuchungen über Poseidonios*, München, C. H. Beck, 1926.
- REMES Paulina, « Relating to the World, Encountering the Other: Plotinus on Cosmic and Human Action », dans Phillip Sidney Horky (éd.), *Cosmos in the Ancient World*, Cambridge, Cambridge University Press, 2019, p. 142-163.
- RENBERG Gil H., *Where dreams may come: incubation sanctuaries in the Greco-Roman world*, Leyde, Boston, Brill, 2016.
- REPICI Luciana, « Gli Stoici e la Divinazione Secondo Cicerone », *Hermes*, vol. 123, n° 2, 1995, p. 175-192.
- ROSENBERGER Veit (éd.), *Divination in the ancient world: religious options and the individual*, Stuttgart, F. Steiner, 2013.
- REYDAMS-SCHILS Gretchen J., *Demiurge and providence: Stoic and Platonist readings of Plato's Timaeus*, Turnhout, Brepols, 1999.
- ——— « Posidonius and the Timaeus: Off to Rhodes and Back to Plato? », *The Classical Quarterly*, vol. 47, n° 2, 1997, p. 455-476.
- RICH Audrey N. M., « Reincarnation in Plotinus », *Mnemosyne*, vol. 10, n° 3, 1957, p. 232-238.

- RIST John M., « Integration and the Undescended Soul in Plotinus », *The American Journal of Philology*, vol. 88, n° 4, 1967, p. 410-422.
- ROLANDO Daniele, « L'Anima e le Moire : hard astrology e soft astrology nel pensiero di Plotino », *Discorsi : ricerche di storia della filosofia*, X, 1990, p. 237-262.
- RORDORF W., « Saint Augustin et la tradition philosophique antifataliste : à propos de De civ. dei 5,1-11 », *Vigiliae Christianae*, vol. 28, n° 3, 1974, p. 190-202.
- ROSENBERGER Veit (Augsburg), « Omen », dans *Brill's New Pauly*, Brill, 2006 (en ligne : https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/omen-e830870?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.cluster.New+Pauly+Online&s.q=omen).
- RÜPKE Jörg, *Pantheon : a new history of Roman religion*, David M. B. Richardson (trad.), Princeton, Princeton University Press, 2018.
- ——— *Religious deviance in the Roman world : superstition or individuality?*, David M. B. Richardson (trad.), Cambridge, Cambridge University Press, 2016.
- ——— *Religion in Republican Rome: Rationalization and Ritual Change*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2012.
- SAFFREY Henri-Dominique, *Le néoplatonisme après Plotin*, Paris, J. Vrin, 2000.
- ——— « “Semeion/signum” dans la littérature néoplatonicienne et la théurgie », dans M.L. Bianchi (éd.), *Signum, IX Colloquio Internazionale [del lessico intellettuale europeo]. Roma, 8-10 gennaio 1998*, Florence, Olschki, 1999, p. 23-38.
- ——— « Les débuts de la théologie comme science (IIIe -VIe siècle) », *Revue des Sciences philosophiques et théologiques*, vol. 80, n° 2, 1996, p. 201-220.
- ——— « Accorder entre elles les traditions théologiques : une caractéristique du néoplatonisme athénien », dans Pieter Ane Meijer (éd.), *On Proclus and his influence on medieval philosophy*, Leyde, Brill, 1992, p. 35-50.
- ——— *Recherches sur le néoplatonisme après Plotin*, Paris, J. Vrin, 1990.
- ——— « La théurgie comme phénomène culturel chez les néoplatoniciens (IVe-V^e SS.) », *Koivwvía*, VIII, 1984, p. 161-171.
- ——— « Quelques Aspects De La Spiritualité Des Philosophes Néoplatoniciens De Jamblique a Proclus Et Damascius », *Revue des Sciences philosophiques et théologiques*, vol. 68, n° 2, 1984, p. 169-182.
- ——— « Les Néoplatoniciens et les Oracles chaldaïques », *Revue d'Études Augustiniennes et Patristiques*, XXVII, 1981, p. 209-225.
- SANTANGELO Federico, *Divination, prediction and the end of the Roman Republic*, Cambridge, Cambridge University Press, 2013.
- SCHÄUBLIN Christoph, « Cicero, “De divinatione” und Poseidonios », *Museum Helveticum*, vol. 42, n° 2, 1985, p. 157-167.
- SCHERF Johannes, « Telete », dans *Brill's New Pauly*, Brill (en ligne : https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/telete-e1203080?s.num=0&s.f.s2_parent=s.f.book.brill-s-new-pauly&s.q=telete)
- SCHLIESSER Eric (éd.), *Sympathy: a history*, Oxford ; New York, Oxford University Press, 2015.
- SCHOFIELD Malcolm, « Cicero for and against Divination », *The Journal of Roman Studies*, vol. 76, 1986, p. 47-65.
- ——— « Preconception, Argument and God », dans Malcolm Schofield, Myles Burnyeat et Jonathan Barnes (éd.), *Doubt and Dogmatism. Studies in Hellenistic Philosophy*, Oxford, Clarendon Press, 1980, p. 283-308.
- SCHUDEBOOM Feyo L., *Greek religious terminology: « telete » & « orgia ». A revised and expanded English edition of the studies by Zijderveld and Van der Burg*, Leyde, Boston, Brill, 2009.
- SCOTT Michael, *Delphi: A History of the Center of the Ancient World*, Princeton, Princeton University Press, 2015.
- SEDLEY David, « La définition de la phantasia katalêptikê par Zénon », dans Gilbert Romeyer-Dherbey et Jean-Baptiste Gourinat (éd.), *Les Stoïciens*, sans lieu, J. Vrin, 2005, p. 75-92.
- ——— « On Signs », dans Jonathan Barnes, Jacques Brunschwig, Myles Burnyeat et Malcolm Schofield (éd.), *Science and Speculation: Studies in Hellenistic Theory and Practice*, Cambridge University Press, Cambridge, Londres, Melbourne, Paris, 1982, p. 239-272.
- ——— « Diodorus Cronus and Hellenistic philosophy », dans *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 23 (203), Cambridge University Press, 1977, p. 74-120.
- SENG Helmut, *Un livre sacré de l'Antiquité tardive, Les « Oracles Chaldaïques »*, Turnhout, Brepols Publishers, 2016.
- SFAMENI GASPARRO Giulia, *Dio unico, pluralità e monarchia divina: esperienze religiose e teologie nel mondo tardo-antico*, Brescia, Morcelliana, 2010.

- SHARP Matthew, *Divination and Philosophy in the Letters of Paul*, dans *Divination and Philosophy in the Letters of Paul*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2022.
- SHAW Gregory, « After aporia: theurgy in later Platonism », *Gnosticism and later Platonism*, 2000, p. 57-82.
- ——— « Eros and Arithmos : Pythagorean Theurgy in Iamblichus and Plotinus », *Ancient Philosophy*, vol. 19, n° 1, 1999, p. 121-143.
- ——— *Theurgy and the soul : the neoplatonism of Iamblichus*, University Park, Pennsylvania State University Press, 1995.
- SHEPPARD Anne D. R., *The poetics of phantasia : imagination in ancient aesthetics*, Londres, New York, Bloomsbury, 2014.
- SIMMONS Michael Bland, *Universal Salvation in Late Antiquity: Porphyry of Tyre and the Pagan-Christian Debate*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2015.
- SIMONETTI Elsa Giovanna, « Iamblichus and Plutarch on Inspiration », *Mediterranea. International Journal on the Transfer of Knowledge*, vol. 6, 31 mars 2021, p. 31-55.
- ——— *A Perfect Medium ? Oracular Divination in the Thought of Plutarch*, Louvain, Leuven University Press, 2017.
- SMIT Peter-Ben et Eva VAN URK (éd.), *Parrhesia: Ancient and Modern Perspectives on Freedom of Speech*, Leyde, Brill, 2018.
- SMITH Andrew, « Iamblichus, the first philosopher of religion? », *Habis*, n° 31, 2000, p. 345-353.
- ——— « Iamblichus' views on the relationship of philosophy to religion in De Mysteriis », dans Henry J. Blumenthal et E.G. Clark (éd.), *The Divine Iamblichus: philosopher and man of gods*, Londres, Bristol Classical Press, 1993, p. 74-86.
- SOARES SANTOPRETE Luciana Gabriela et Philippe HOFFMANN (éd.), *Langage des dieux, langage des démons, langage des hommes dans l'Anquité*, Turnhout, Brepols 2017.
- SPANU Nicola, « The Magic of Plotinus' Gnostic Disciples in the Context of Plotinus' School of Philosophy », *Journal for Late Antique Religion and Culture*, n° 7, 2013, p. 1-14.
- STAMATELLOS Giannis, « Plotinus on Virtue as Harmony », dans Chenyang Li et Dasha Düring (éd.), *The Virtue of Harmony*, Oxford, Oxford University Press, 2022, p. 116-137.
- ——— « Plotinus on Transmigration: A Reconsideration », *Journal of Ancient Philosophy*, vol. 7, n° 1, 2013, p. 49-64.
- ——— *Plotinus and the presocratics : a philosophical study of presocratic influences in Plotinus' Enneads*, Albany, State University of New York Press, 2007.
- STOFFEL Eliane, « La divination dans les Vies romaines de Plutarque : le point de vue d'un philosophe », dans Cahiers du Centre Gustave Glotz, vol. 16, no. 1, 2005, p. 305-319.
- STOJANOVIC Pavle, « On the status of natural divination in Stoicism », *Theoria*, vol. 63, n° 1, 2020, p. 5-16.
- STROUMSA Guy G., *The Idea of Semitic Monotheism: The Rise and Fall of a Scholarly Myth*, Oxford, Oxford University Press, 2021.
- STRUCK Peter T., *Divination and human nature: a cognitive history of intuition in classical antiquity*, Princeton, New Jersey Oxford, Princeton University Press, 2016.
- ——— « Posidonius and Other Stoics on Extra-Sensory Knowledge », dans *Divination and Human Nature: A Cognitive History of Intuition in Classical Antiquity*, Princeton, Princeton University Press, 2016, p. 171-214.
- ——— *Birth of the symbol: ancient readers at the limits of their texts*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2004.
- SUN Shuai, « Fate and Will: Augustine's Reevaluation of Stoic Fate in the De civitate Dei V, 8-11 », *Mediaevistik*, vol. 25, 2012, p. 35-53.
- TANASEANU-DÖBLER Ilinca, *Theurgy in Late Antiquity: the invention of a ritual tradition*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013.
- TAORMINA Daniela Patrizia, « Jamblique. L'âme et ses parcours d'élévation », *Études platoniciennes*, n° 17, Société d'Études platoniciennes, 2022 (édition en ligne : DOI : 10.4000/etudesplatoniciennes.2379).
- TAUB Liba Chaia, *Ancient meteorology*, Londres, New York, Routledge, 2003.
- TIELEMAN Teun, *Galen and Chrysippus on the soul : argument and refutation in the « De Placitis » books II-III*, Leyde, New-York, Cologne, E. J. Brill, 1996.
- TIMOTIN Andrei, *Trois théories antiques de la divination : Plutarque, Jamblique, Augustin*, Leyde, Boston, Brill, 2022.
- ——— *La prière dans la tradition platonicienne, de Platon à Proclus*, Turnhout, Brepols, 2018.
- ——— « La théorie de la prière chez Jamblique : Sa fonction et sa place dans l'histoire du platonisme », *Laval théologique et philosophique*, vol. 70, n° 3, 2014, p. 563-577.
- ——— *La démonologie platonicienne : histoire de la notion de daimōn de Platon aux derniers*

néoplatoniciens, Leyde, Boston, Brill, 2012.

- TIMPANARO Sebastiano, « Introduzione », dans Sebastiano Timpanaro (éd.), *Cicerone, Della divinazione*, Milano, Garzanti, 1998, p. VII-CIV.
- TOR Shaul, « Heraclitus on Apollo's Signs and his own: Contemplating oracles and philosophical inquiry », dans Esther Eidinow, Julia Kindt et Robin Osborne (éd.), *Theologies of Ancient Greek Religion*, Cambridge, Cambridge University Press, 2016, p. 89-116.
- TURPIN José, « Cicéron, De legibus I—II et la religion romaine : une interprétation philosophique à la veille du principat », dans *ANRW*, Berlin, De Gruyter, 1986, vol. 16/3, p. 1877-1908.
- VEILLARD Christelle, « Soul, *Pneuma*, and Blood : The Stoic Conception of the Soul », dans Brad Inwood et James Warren (éd.), *Body and Soul in Hellenistic Philosophy*, Cambridge, Cambridge University Press, 2020, p. 145-170.
- VERDE Francesco, « Posidonius against Epicurus' Method of Multiple Explanations ? », *Apeiron*, vol. 49, n° 4, 2016, p. 437-449.
- VERNANT Jean-Pierre (éd.), *Divination et rationalité*, Paris, Éd. du Seuil, 1990.
- VERSNEL Hendrik Simon, *Inconsistencies in Greek and Roman Religion : Isis, Dionysos, Hermes three studies in henotheism*, Leyde, Brill, 2015.
- VESPERINI Pierre, « Philosophie et cultes à mystères : concurrences et confluences », dans Nicole Belayche et Francesco Massa (éd.), *Les philosophes et les mystères dans l'Empire romain*, Liège, Presses universitaires de Liège, 2021, p. 127-148.
- VICAIRE Paul, « Platon et la divination », *Revue des Études Grecques*, vol. 83, n° 396, 1970, p. 333-350.
- VIMERCATI Emmanuele, « Middle Platonists on Fate and Providence. God, Creation, and the Governance of the World », dans René Brouwer et Emmanuele Vimercati (éd.), *Fate, Providence and Free Will: Philosophy and Religion in Dialogue in the Early Imperial Age*, Leyde, Boston, Brill, 2020, p. 116-136.
- WAITES Margaret C., « The Meaning of the "Dokana" », *American Journal of Archaeology*, vol. 23, n° 1, 1919, p. 1-18.
- WARDLE David, « Caesar and Religion », dans *A Companion to Julius Caesar*, Londres, John Wiley & Sons, Ltd, 2009, p. 100-111.
- ——— *Cicero on Divination. Book 1*, Oxford, Clarendon Press, 2007.
- WILBERDING James, *Plotinus' Cosmology: A Study of Ennead II.1 (40): Text, Translation, and Commentary*, Oxford, New York, Oxford University Press, 2006.
- WOODARD Roger D. (éd.), *Divination and prophecy in the ancient Greek world*, Cambridge, Cambridge University Press, 2023.
- WYNNE J. P. F., *Cicero on the philosophy of religion : On the Nature of the Gods and On Divination*, Cambridge, Cambridge University Press, 2019.